

Чингиз АЙТМАТОВ

ҲИКОЯЛАР

ОҚ ЁМҒИР

Юксак тоғ қояларидан эсаётган муздек шамол қоронғи даралар ичидан куч билан отилиб чиқиб, тоғ этакларига равона бўларди. Пастда овул уйқуга чўмган.

Атроф жимжит, деразалардан кўриниб турган чироқлар секин ўча бошлади. Қиров қоплаб, эндигина очилай деб турган баҳор куртаклари, ой шуъласида ғира-шира кумушдек товланиб турарди. Фақат шамолнинг томга ёпилган қамишларни шитирлатган товуши билан уйқу аралаш улиган ит овози эшитиларди. Узоқлардан эса тоғ дарёсининг шовуллаши ва моторларнинг гувиллаши аранг қулоққа чалинарди...

Қоронғида овул чеккасидан икки кишининг гавдаси тез яқинлашиб келмоқда эди. Ана улар, қадамларини секинлатиб тўхташди...

– Энди, бу ёғига ўзим... Раҳмат, – аёл кишининг овози эшитилди.

– Кел, кузатиб кўя қолай, тагин итлар талаб юрмасин, – жавоб берди эркак кишининг овози.

– Мен итлардан кўркмайман...

– Шундай бўлса ҳам...

– Йўқ, Қосимжон, сен ишга кечикиб қоласан.

– Ҳали вақт бор, улгураман, – Қосимжон гугурт чақди. Милтиллаган аланга бир лахзада қоронғида катак рўмолли қиз билан эгнига спортчиларнинг чармли куртқасини, оёғига эса кирза этик кийиб олган ёш йигитни ўз бағрига тортиб олмоқчи эди.

– О, Саодат, ҳали яна роса икки ярим соат вақт бор, – деди у, соатига қараб.

– Ҳожати йўқ, Қосимжон, боравер... Бирор киши кўриб қолгудек бўлса, гап қилишади. Бундан ташқари, мен жуда безовталанапман. Онам нега чақиртирди экан?.. Тоби қочиб қолган бўлса-я?

– Ҳа-а, агар шундай бўлган бўлса, уни ёлғиз қолдириш мумкин эмас. Лекин сен кўпам сиқилаверма, бир иложини қилармиз...

Улар яна бир оз туришди-да, сўнг ажралишди: Саодат – уйга, Қосимжон бўлса, тоғ томонга йўл олди. Бир оз юргач, у орқасига қаради.

– Агар бирор нарса бўлса хабар қил... Мен кутаман.

– Яхши, – бўғиқ овоз билан жавоб берди Саодат. У ҳам бир неча қадам юргандан сўнг тўхтади-да, орқасига қаради. Қосимжон кўринмас эди. Зим-зиё кеча. Саодат уйига ошиқди. У уйига қанчалик яқинлашиб борар экан шунчалик қадамини тезлаштирар эди. Охири Саодат сабри чидамай югуриб кетди. Унинг мияси турли хаёллар билан банд эди.

Хаёлида худди у ҳозир югуриб бориб эшикни очади-ю, кўзлари хиралашиб, тўшакда ётган касал онасини кўраётгандай эди. «Она, кадрдоним, қимматли онам», деб қичқириб юборгудек бўлди Саодат, лекин овози чикмади.

Мана таниш дарча ҳам кўзга ташланди. Бирдан ўзига қарши келаётган қандайдир сояга кўзи тушди.

– Сенмисан, Саодат? – сўради онаси.

– Нима қилди, опа?

– Шундай кечада ёлғиз ўзингмисан?

– Ўзим, – деди Саодат, ёлғон гапириб.

– Сени қара-я, худоннинг ўзи асрабди, – қўлларини ишқалаб қўйди Зайнаб опа. – Шундай ҳам бўладими.

– Йўқ, мен йўловчи аравада келдим, – дарров ўйлаб топди Саодат.

Қизини кучоқлаганича Зайнаб опа йиғлаб юборди:

– Кутавериб ҳолдан тойдим. Кўзларим тешилди. Кеч ҳам кирди, сендан ҳамон дарак йўк. Йўлда бирор ҳодиса рўй бердимикан, деб хавотир олдим. Кутиб олиш учун энди ўзим йўлга чиқмоқчи бўлаётган эдим.

– Сенга нима бўлди, опа, биз ўтган ҳафта кўришган эдик-ку.

Саодат трактор бригадасида прицепчи бўлиб ишларди, у бутун ёз бўйи дала шийпонида истикомат қилди. Шунинг учун ҳам у ҳар гал уйга келганда Зайнаб опа учун ҳақиқий байрам бўлар эди. У қизини шундай соғинар эдики, бундай вақтларда унинг олдидан бир қадам ҳам жилмас эди. Улар ўчоққа бирга ўт кўйишар, рўзғор ташвишлари билан банд бўлишарди – бири хамир қорса, иккинчиси гўшт пиширар, Саодат сигир соғса, Зайнаб опа унинг ёнида туриб, атала пиширарди. Гап деганнинг кети узилмасди. Зайнаб опа хизмат қилаётган колхозда ҳам, Саодат ишлаётган трактор бригадасида ҳам янгиликлар кўп. Саодат қачон ариқ бўйига бормасин, Зайнаб опа дарча олдида туриб унга тикилганича кузатиб қоларди. Она ўз қизининг бўйга етиб қолганига сира ишонгиси келмасди. У Саодатнинг тўлишган, хушбичим яғринларига меҳр билан қараб турарди. Саодат майда кўзли кумуш билагузук тақиб олган тикмачоқдек буғдоймағиз қўллари билан обкашни маҳкам ушлаганча эпчиллик билан чиройли қадам ташлаб келарди. Унинг бир текисда нафас олиши кўйлак бурмаларини хиёл қабартиб кўрсатарди.

– Кўзичоғим, кўзимнинг оку қораси, нима десанг ҳам ўзинг биласан, лекин сен билан маслаҳатлашмасдан шундай қарорга келдим, – ўзича тасаввуридан ўтказарди она.

Бугун она-бола ҳар қачонгидан кўра хурсанд, бир-бирларига меҳрибон эди. Саодат онасининг беҳуда чақирмаганини, унга қандайдир бир муҳим нарса айтмоқчи эканини сезиб турарди. Ҳақиқатан ҳам Зайнаб опа бу гапни айтиш учун кўпдан бери тайёрланиб юрарди.

Кейинги кунларда қизининг кўнгли нимагадир ғаш эди. Бунинг сабаби нимада экан?

Эрта баҳор кунларининг бирида сал-пал қор ёғиб турган эди, Саодат ҳаллослаганича уйга югуриб келди.

– Опа!–ҳаяжон билан қичқирди у остонадан, – комсомол бригадаси келди!

– Қанақа бригада?

– Э, билмайсанми ҳали, МТСдан комсомоллар бригадаси. Комсомоллар янги ерда ишлашмоқчи. Уларни ўз кўзим билан кўрдим, опа, машина ва тракторларда тегирмоннинг ёнгинасидан ўтиб кетишди. Улар ўзлари билан омов ва сеялкалар ҳам олиб келишяпти.

«Мунча у безовталанади?– хайрон бўлиб қолди шунда Зайнаб опа. – Нима бўлибди, келса келишибди-да».

Қизи ҳамон куйиб-пишиб гапираётган эди:

– Мен уларни қаерни ҳайдашини биламан, опа. Бизга у ер жуда ҳам яқин. Тоқой аканинг айтишича, улар бу йил «Эски ўтов»нинг ҳаммасини ҳайдашар эмиш.

Орадан бир неча кун ўтгандан сўнг Саодат МТСга прицепчи бўлиб ишга кириш учун онасидан рухсат сўради. Зайнаб опа қизини уйдан чиқаришга ҳеч кўнгли йўк эди, лекин Саодатнинг ўжарлиги, ўз айтганида туриб олишини билган она бир оз бўшашди.

– Бу йил прицепчи бўлиб ишлайман, кейин эса бизни тракторчиликка ўқитишади. Ахир мен, комсомол мажлисида сўз берганман, сўзимдан қандай қайта оламан.

Бироқ ишга Саодатнинг амакиси Тоқой ака аралашмаганда бу баҳона онага таъсир қилиши гумон эди.

– Ёшларнинг кўнглини ўқситма, ҳамма нарса уларга аён, майли, борсин! – маслаҳат соларди у онага. Саодат ҳам кетди. Лекин кўп ўтмай она қаттиқ пушаймон бўлди.

У кўрдик, энди Саодат фақат уникигина эмас, балки яна қандайдир қудратли бир куч уни кундан-кун ўзига тортаётган эди.

Баъзи вақтлар унинг назарида Саодат ўзидан кўра ақллироқ туюларди. Бу қиз бола учун ортиқча эмасмикин? Кўплар ўтиши билан Саодатда онаси тушунмайдиган қандайдир ўзгача

ташвишлар орта борди. Нима учун Саодат унга келгандан сўнг онасини нақадар соғинган бўлишига қарамай каллаи саҳарлаб туриб, сал тонг ёриши билан яна бригадага ошиқади?

Қизиқ. Саодат баъзан вазмин, ишчан, эркалик қилиб онасига суйкаланар, баъзан эса бирдан кўз олди қоронғилашиб, онасидан ажраб қолган бўталок сингари ғамгин бўлиб қолар ва хомушланиб, жимгина ўтирарди.

– Ўз ишингдан хурсандмисан, Саодат? – гўё ҳеч нарсани сезмагандек сўрарди Зайнаб опа. – Бригадаларингиздагилар қанақа одамлар ўзи?

– Жуда хурсандман! – ҳар вақт жавоб берарди Саодат ва ҳаяжон билан ўз ўртоқлари ҳақида ҳикоя қилишга киришиб кетарди. Улар узоқ ерлардан келишган, машинани ҳам яхши билишади. Ҳатто шундайлари ҳам борки, улар машиналарни заводда ўзлари ясаганлар. «Қани, мен ҳам ўшалардай бўлсам» дерди Саодат, кўзлари чакнаган ҳолда. Шундай пайтларда у онаси учун қандайдир бегона ва тушуниб бўлмайдигандек туюларди. Саодат онасининг кўзларидаги бу ташвиш аломатини сезмасдан, ўзини ҳаяжонга солаётган ҳамма нарса ҳақида, комсомол мажлиси, деворий газета-ю, иш ёқмас, дангаса тракторчини қаердан судраб келганликлари ҳақида ва яна бошқа кўп нарсалар ҳақида гапирётган эди. Лекин Зайнаб опа буларнинг ҳаммасини ҳам тушунавермасди.

Улар бирга чой ичишди. Саодат дастурхонни йиғиштириб, пиёлаларни ювиб, токчага олиб қўйди. Ётиш вақти ҳам бўлди. Бироқ Зайнаб опа Саодатга диққат билан қараганича ҳамон наमत устида ўтирарди.

– Менга яқинроқ кел, қизгинам, ўтир, – ўз ёнидан жой кўрсатди у. – Сен билан гаплашиб олмоқчиман...

– Гапир, опа, кулоғим сенда.

Зайнаб опа ўз фикрларини жамлаб, гапни нимадан бошлашни билмай анчагина туриб қолди.

– Сен менинг кўз очиб кўрган ёлғиз қизимсан, Саодат, – деди у қизининг юзига тикилиб. – Сен менинг ҳам ўғлимсан, ҳам қизимсан. Менинг сендан бошқа ҳеч кимим йўқ. Сен менга осон деб ўйлайсанми? – Онанинг кўзларида ёш томчилари пайдо бўлди. – Фақат ишда бир оз унутаман, уйга келдимми... ёлғизлик юрагимни ёндириб юборди... Қаерда қолди экан, бирор нарса бўлдими, соғмикан... Ишинг аёллар қиладиган иш эмас, Саодат. Қиз боланинг плуг устида ўтириши нимаси... Бу ишингни қўй, уйга кел... Колхозда иш оз эмас.

Зайнаб опа кўз ёшларини артиб оғир хўрсинди. Унинг нима демокчи эканини шу гапларнинг ўзиданоқ пайқаб олиш мумкин эди. Лекин Саодат онаси асосий гапни айтмаганини сезиб турарди.

– Нима, дала шийпонимизда қизлардан ёлғиз ўзимманми? Ахир, бизнинг колхозда бошқа қизлар ҳам бор-ку. МТСда яна қанчаси бор! Бунинг устига улар ишда эркалардан қолишмаяпти. Нима учун мен ишни ташлашим керак экан?

– Сен улар билан тенг бўлма! – Зайнабнинг жаҳли чикди. – Улар ота-оналарининг якка-ю, ёлғиз боласи эмас.

Саодат онасини маҳкам кучоқлаганча кўксига босиб қотиб турди. Унга рози бўлишдан бошқа гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

– Яхши, опа, сенинг айтганингча бўлсин. Бироқ менга у ерда яна бир оз бўлишга рухсат бер. Ҳадемай баҳорги экиш ҳам тугайди, ўшанда бутунлай қайтиб келаман. Жуда оз вақт қолди, сабр қил, опа...

Онанинг кўнгли тинчиди. Ётиш вақти ҳам бўлди. Кўзи энди уйқуга кетган эди, қандайдир шитирлаган овоз эшитилди. Зайнаб опа кўзини очди ва Саодатнинг туриб сокин дераза томон бораётганини кўрди. Ойнинг кўкимтир нури қизнинг боши ва елкаларигача ёритиб турарди. Саодат безовталаниб онасига қаради, сўнгра секингина дераза олдига борди-да, тиззасини қўллари орасига олиб сукут сақлаб ўтираверди. Афтидан, у нималарнидир ўйлаётгандай

асабийлашиб, кўксига тушиб турган сочларини юлқиб тортарди.

«Нега ухлай олмаяпти?» – онанинг юраги яна хавотирдан зирқирай бошлади.

Саодат дераза ойналарига яқинроқ ўтириб, тоғ ёнбағрида ишлаётган трактор чироқларининг аҳён-аҳёнда ёниб ўчаётганини томоша қилиб ўтирди. Узоқдан эшитилаётган моторларнинг гувиллашига завқ билан қулоқ соларди. Тракторлар гўё яқин атрофда ишлаётгандек уларнинг шовқини гоҳ яқинлашар, гоҳ қиз диққатини ўзига жалб этгандай узоқларга кетиб қоларди.

«Тракторга қулоқ соляпти», – ўзича ўйлади Зайнаб опа ва у ҳам доим шу гувиллаган овозни эшитадиган бўлди. Унинг қизи ҳам ўша ерда, далада ишлайди, Саодат уйда бўлмаган пайтларда эса она шу гувиллаган товушни эшитиб, кўнгли бир оз тинчигандай бўлади. Ҳа, қизи дераза олдида беҳуда ўтиргани йўқ. У бутун вужуди билан ўша ерда, тракторлар зўр бериб шудгор қилаётган ерда ўтирарди. Буни Зайнаб опа яхши сезарди.

Саодат узоқдаги чироқларга боқиб турар экан, назарида ўткир плуг тишлари кўриқ ер қатламларини қия қилиб, майин тупроқларни тарам-тарам ағдариб бораётганини кўриб тургандай бўлди. Қачонлардан бери инсон қўли тегмаган эди бу ерларга.

Мана энди улар Қосимжон билан бирга инсон қадами етмаган, қаровсиз ерга биринчи бўлиб жон киритмоқдалар. Энди бу ерда экинлар бошоқлайди. Ҳадемай йўллар тушади. Қадимда кўчманчилар кўчиб юрадиган «Эски кўчманчи» водийсидаги тоғ оралиғида уйлар қад кўтаради, шунда одамларимиз келган кишиларга фахрланиб: «Мана шу даладан ўтсангиз молхонани кўрасиз, ундан нарида кўча бор, худди ана шу ер бизнинг колхоз бўлади» дейишадиган бўлади. – «Ҳа, бунинг ҳаммасини ўз қўлимиз билан яратганмиз!» – ўйларди Саодат кўнгли қувончга тўлиб. Ахир, бу чинакам бахт эмасми, бутун ҳаётингни унга бағишласанг арзимайдими?!

Ёрқин қуёш остида жимирлаб ётган кўкимтир шудгор унинг кўз ўнгидан ўтди. Саодат ана шу илиқ буғ билан тўйиб-тўйиб нафас оларди. Ернинг намиқиб анқиган ҳиди уни ўзига чорларди. Оҳ, қандай ёқимли...

Ўтлоқнинг нариги бошига бориб қайтишда Саодат тезда плуг ричагларини алмаштиради. Ойнадек ярақлаган лемех тишлари ер бағридан кўтарилди. Уларнинг ҳар бирида қуёш нури аксланиб турарди.

Тракторни қайтара туриб, Қосимжон унга қараб кулиб қўярди. Саодат эса:

– Бўш келма, Қосимжон! Бугун биринчиликни оламиз! Бўш келма!..

«Қосимжон... учрашганимиз қандай яхши бўлди, бирга ишляпмиз! Мен дунёнинг нариги бурчига бўлса ҳам орқангдан боришга тайёрман», - шивирларди Саодат ўзича.

Зайнаб опанинг кўнгли хавотирда эди. Нима қиларини, қизига нима дейишини билмай оғир хўрсиниб, иккинчи ёнбошига ўгирилиб ётди. Саодат сесканиб кетди. Анча вақтгача гапирмай жимгина ўтирди, сўнг онаси томон бир қараб олди ва оҳистагина каравот олдига келди-да, ётди. Бироқ қиз ҳам, она ҳам ухлай олмади. Уларнинг ҳар бири ўз хаёллари билан банд эди.

Зайнаб опа қизининг бўйга етиб қолганини ва унинг келгуси тақдири ҳақида ҳаракат қилиш зарурлигини ўйларди. Агар ўз овулимиздан бирор муносиб йигит топилса, у вақтда қизи доимо ўз қаноти остида бўларди. Агар қуёв ёлғиз бўлса яна яхши – ичқуёв қилиб оларди. Қиз, ҳатто сеп тайёр эканидан ҳали хабарсиз эди. Турли хил кигизлар тайёр, фақат чодир сотиб олиш қолган эди.

Саодат эса Қосимжон ҳақида, у билан биринчи учрашганлари ҳақида ўйларди.. Ўша кезларда улар бир агрегатда ишлашар эди. Ҳар гал ҳам трактор тўхтаганда Қосимжон унинг олдига келиб сўрарди:

– Сен чарчамадингми, Саодат? Бир оз дамнингни ол. «Нега мунча менга ёпишиб олди у? – Жаҳли чиқиб дерди Саодат. – Нима, мен ёш боламанми?»

Агар Қосимжон ундан аҳвол сўрамаса, Саодат яна аччиқланарди: «Нега у бирон нарса демайди? Хафа бўлдимиз ёки мен унинг жонига тегдимми?»

Кунлардан бирида улар қўшни чегарага яқин жойдаги энг баланд қояга чиқмоқчи бўлишди. Саодат ўша кунни ҳеч қачон унутмайди. Тик қояга кўтарилиш қанча қийин бўлмасин, лекин улар чарчашни ҳам унутиб, тўхтамасдан нима бўлса ҳам чўққига чиқиб олиш учун қатъий аҳд қилдилар. Икковлари ҳам у ерда бир-бирларига қандайдир муҳим нарса айтиш ҳақида ўйлардилар. Ахир бу ерда уларнинг сўзларини ҳеч ким эшитмасди-да: бу яқин-орада улардан бошқа бирор тирик жон йўқ. Бироқ чўққига чиқиб олганларидан кейин ҳам улардан биронтаси кўнглидагини очиқ айтишга ботинолмади. Фақат қайтиб тушаётганларида Саодат тўсатдан сирғаниб кетди, Қосимжон уни маҳкам тутиб қолиб, ўпиб олмоқчи бўлиб интилди, аммо бу сафар Саодатнинг жаҳли чиқмади. У ҳеч қачон ўзини шундай бахтли ҳис этмаган эди.

* * *

Зайнаб опа ланг очилган эшик ёндорига суянганича унинг ичкарасига қараб турарди. Унинг ҳаракатсиз бош эгиб туришидан, таажжубланиб хиёл кўтарилган қошлари ва бир-бирига ботиб кетган лабларидан сукут сақлаб, умидсизликка берилаётгани сезилиб турарди.

У бирор кўрқинчли нарсани кутаётгандай остонага қадам ташлашга ботинмай турди ёки ниманидир эслади. Балки тоғдан шамол олиб келаётган шовқин-суронга қулоқ солаётгандир. Кўйлагининг кенг ва узун енги шалвираб осилиб турарди. Ёнида эса пақирдаги сувлари чайқалиб обкаш ётарди. Зайнаб опа ҳозиргина ариқдан сув олиб қайтган эди. Зайнаб опа у ерга бориб Саодатнинг эрга чиққанини эшитиб келганди. Она қалби чуқур изтиробга тўлган. Энди у ҳувиллаган уйда якка-ю, ёлғиз. Унинг учун ҳамма нарса муҳайё, бироқ қизининг кетиб қолиши билан бутун орзу-умидлари ҳавога учгандай бўлди.

Агар Тоқой аканинг қайлиғи Жийдагул келмаганида Зайнаб опанинг шу зайлда қанча туришини ким билсин. Жийдагулни кўриши билан Зайнаб опа вайсаб кетди:

– Мана, қиз зоти қанақа экан? Оҳ, шўрим курсин. Худо менинг насибамни қийди, ўғил бермади. Ўғил бўлганда ўз уйини ташлаб кетмай, балки қаллиғини етаклаб келармиди.

Жийдагул нимжонгина ва ҳамиша мўмин-мулойим, ҳозир эса бутунлай бошқача бўлиб қолган бу хотинга кўрқинч билан қараб турарди.

– Саодат мени шарманда қилди! – деярдиги Зайнаб опа гап орасида. – Қочқин кишидек иззат-икромсиз исми-расмини қилиб узатилмасдан бир дарбадарнинг орқасидан эргашиб кетди. У Саодатни аллақайларга олиб кетади, кўрмай ҳам қоламан.

– Қизиқсиз, Зайнаб опа, қизингиз узоқда эмас, шу ерда-ку! – деб Саодатнинг ёнини оларди Жийдагул.

– Бас қил! Менинг шу аҳволга тушишимга сизлар ҳам айбдорсизлар. Унинг МТСга боришига сенинг Тоқойнинг сабаб бўлди. Мен бўлсам гўллик қилиб, эримнинг укаси деб унинг гапларига ишонибман. Бор айт, агар акасининг хотираси ва уруғимизнинг шаъни унга қадрли бўлса, Саодатни йўлдан қайтарсин. Бор!

Шу куниёқ Тоқой ака одатга кўра хотинини Зайнаб опани чақириб келишга юборди.

Тоқой ака эгачисини кутиб, кигиз устига тўшалган пўстак устида қовоғини солиб ўтирарди. Барча оила аъзолари ҳам у билан бирга ўтирарди. Уй иссиқ эди. Қозонда гўшт, стол устида эса самовар қайнарди!

– Ҳаммасидан хабарим бор, Зайнаб, – гап бошлади Тоқой, ҳурмат билан унга пиёладаги чойни узатаётиб. – Сен учун ўзим ҳам хижолат тортяпман. Агар Саодат аҳмоқлик қилган бўлса, мен ҳозироқ отни эгарлаб, сочларидан судраб бу ерга олиб келаман! – Чолнинг кўзлари ғазабдан чакнара эди. – Аммо мен бундай қилмайман. Ундан кўра менинг кўлларим узилиб тушсин. «Эски кўчманчи»даги ерлар кўпдан бери сенинг қизингга ўхшаш одамларни кутарди.

Зайнаб, мен сени тинчлантиришга ва кўндиришга ҳаракат қилмоқчи эмасман. Лекин бир нарсани эслатаман. – Тоқой тилининг остига носвой ташлаб олди ва қорамтир мўйловини ўйчан силаб қўйди. – Ҳозир «Эски кўчманчи» ерлари очилмоқда. Узинг биласан-ку, бир вақтлар биз бу ишни уддалай олмаган эдик. Ўша вақтда биз бу пастқам ерларни охири бир кун ўзлаштирамиз, деб ўйлашга ҳам ботина олмаган эдик. Бойлар бизни сиқиб, охири ана шу «Эски кўчманчи» ерларига ҳайдаб юборишган эди. У жойларда ерни ҳайдаш ҳам, суғориш ҳам ноқулай эди.

Эсингдами, ўшанда акамни севиб қолиб, у билан бу ерга қочиб келганларинг? Очликдан ўлмаслик учун, ҳатто мана шу пўстакдан ҳам катта бўлмаган ерни ҳайдашга қарор қилган эдик. Тўғри айтасан, ерни қандай тозалаганимиз, тошларни қўлда кўтариб ташиганимиз, тоғ ёнидан ариқ қазиганимиз ва «Илон қоясидан» сув кўтарилиб бу ариқда чиқмагани ёдингдами?

Шуларни эслайсанми, Зайнаб? Ахир қуруқ қўл билан қояларни ағдариб бўлармиди? Меҳнатимиз зое кетиб, экинлар қуриб қолди. Сен ўшанда қандай йиғлаганингни эслайсанми, ҳатто биз эркаклар ҳам кўз ёшларимизни зўрға тутиб турган эдик. Ўшанда биз «Эски кўчманчи» ерларидан кафтдек қисмини ҳам ишлай олмаган эдик. Лекин бизга кўп ер керакмиди? Фақат очликдан ўлмаслик учун... Энди эса бизнинг болаларимиз «Эски кўчманчи»ни ўзлаштиришга бел боғладилар. Агар сен уларни ҳозир нималар қилаётганини кўрганингда эди... Улар зўр ишонч билан ишляпти. Уларда билим бор, машина бор... Ҳадемай галламиз дарё бўлиб оқади.

Эҳ, Зайнаб, ёшлигингда ўз севган кишинг учун ҳар қандай қийинчиликларга дуч келгансан. Шундай экан, нима учун сенинг қизинг ўз севгани билан турмуш қуришга ва у билан бирга меҳнат қилишга ҳақли эмас экан, а?

Зайнаб опа жим турарди.

– Сен ақлли хотинсан, – давом этарди Тоқой, – тушунишинг керак. Саодат шундай қилмасдан иложи йўқ эди. Куёвинг Қосимжон эса ота-онасиз дарбадар эмас, ажойиб йигит, бригадада биринчи тракторчи. Унинг ота-оналари шаҳарда яшайди. Уларни жуда яхши, ҳурматли кишилар дейишади. Саодатга келсак, у онасини унутиб кетадиганлардан эмас. Яқшанба куни улар сеникига келишади, кузда эса сен одат бўйича йўл очар қиласан. Тўйни бўлса биринчи ҳосил йиғилиб, улар янги уйга кўчиб кирган куни қиламиз.

Тоқой ака нима деган бўлса Зайнаб опа жимгина ўтириб тинглади. Кейин ўрnidан туриб эшик томон йўл олди. У бунга рози бўлдими, йўқми, ҳеч ким тушунмади.

Тоқой ака меҳмонни кузатишга чиқди. Ташқарида шундай қаттиқ ёмғир ёғаётган эдики, ҳатто, тоғлар ҳам, дарахтлар ҳам, нарироқдаги уйлар ҳам кўринмасди. Ҳамма нарса сувли туман билан қопланиб олган эди.

– Эҳ-ҳе, ҳамма ёқни қоплаб олибди-ю! Ана кўрасан, бу оқ ёмғир камида икки-уч кун тўхтовсиз ёғади...

– Оқ ёмғир дейсанми? – Паст овоз билан сўради Зайнаб опа ва жавобини ҳам кутмасдан кетиб қолди.

* * *

Зайнаб опа уйга кириб келар экан, хаёл селига чўмганича бурчакка келиб ўтирди ва ёмғир томчилари оқиб тушаётган деразага қаради.

– Оқ ёмғир! – шивирлади у алланарсани эслагандай. Зайнаб опа йўлда келаётiboқ, Тоқой ҳар ҳолда ҳақ деган хулосага келганди. Лекин у уйининг остонасига қадам қўйиши билан, қўллари шалвираб, юраги музлаб кетди ва яна ўзини ёлғиз ҳис эта бошлади. Бирор рўзғор ишлари билан банд бўлмоқчи бўлди-ю, лекин, юрагига ҳеч нарса сиғмади. У ҳар вақт нимадир етишмаётганлигини ўйларди. Лекин унинг нима эканлигига сира тушуна олмасди.

Нихоят у буни топди: одатдагидек тоғ тарафдан келаётган моторларнинг овози эшитилмас

эди. Ҳар доим онани тракторларнинг овози тинчлантирарди, чунки бу овоз севимли қизи билан, унинг келажаги билан боғлиқ эди. Зайнаб опа хавотирланарди: «Тракторлар жим, оқ ёмғирнинг икки-уч кун ёғадигандай шашти бор. У бечоралар палаткаларда нима бўлди экан? Нам, совук, печка йўқ». Унинг ёш келин-куёвларга раҳми келди. Ахир улар чиллалик-ку, тезроқ якшанба кела қолса эди.

Зайнаб опа бармоқлари билан якшанбагача неча кун қолганини санади. Тўрт кун! Қандай узоқ! У тезроқ Саодат ва Қосимжонни кўргиси келарди. Бир оз ўтиргач, кескин ўрнидан турди-да, сандикдаги оқ сурпни олиб, эркаклар киядиган кўйлак бичди. Сўнг печкага ўт ёқди. Хонада дарров ҳамма нарса саранжом бўлди. Гўшт пишгунча Зайнаб опа машинада кўйлак тикиб бўлаёзди. Энди у қўл қовуштириб ўтирмасдан бўғирсоқ қовурилаётган қозон олдида ўралашиб қолди. Оловдан қизиқ кетган юзлари қип-қизил бўлиб, майда тер томчилари билан қопланди. Бирор яхшилиқни кутаётгандек кўзлари қувонч билан порларди. Афтидан у катта байрамга тайёрланаётгандай эди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам шундай. У ҳозироқ «Эски кўчманчи»га боришга қарор қилди. Тайёрланиб бўлгандан сўнг, Зайнаб опа Саодатнинг сепи учун асраб кўйган гулли шол рўмолни олиб келди-да, кўйлак билан бирга кўшиб хуржуннинг бир кўзига солди, унинг иккинчи кўзини эса гўшт ва бўғирсоқ билан тўлдирди.

Энди кетавериш мумкин эди, лекин у ўйланиб қолди – эрга теккан қизиникига таклиф қилинмасдан бориш ярашмаса керак. Тоқой кузгача кутишни маслаҳат берган эди. Лекин бу ниҳоятда узоқ муддат. Тўғри, Саодат ва Қосимжон якшанба куни келишади. Аммо якшанбагача ҳали тўрт кун бор... У эса ўз болаларини ва «Эски кўчманчи»да нималар қилинаётганини ҳозироқ ўз кўзи билан кўргиси келарди. Борди-ю, уни кулги қилишса-чи? «Нима деб ўйлашса ўйлашаверсин, бари бир бораман».

Зайнаб опа янги шойи кўйлагини, маҳси-калишини, севган чопонини кийиб, хуржунини елкасига ташлади-да, бошига катта қанорни ёпиниб уйидан чикди.

Ташқарида бўлса оқ ёмғир ёғаётган эди.

* * *

Кул ранг туман аралаш ёмғирда сўқмоқ бўйлаб от устида хотин киши секин юриб борарди. Ер денгизи ҳайдалиб ташланган, катта ариқлар қазилган, ёмғир билан ювилиб, ер қобиғини секин-аста ёриб яшил ўсимлик – биринчи баҳорги буғдой униб чиқмоқда. «Эски кўчманчи» ерлари таниб бўлмас даражада ўзгарган. Ҳосил олиш мушкул бўлган бир парча ер қаерда эди? Сув чиқариб бўлмаган ариқ қаёқда қолди?..

Зайнаб опа отдан тушиб, ёнидаги тошга ўтирди-да, йиғлай бошлади. Бироқ, эндиги кўз ёшлар ўз фарзандларининг фахри учун, уларнинг ажойиб катта ишларини кўриб қувонч ҳисларига тўлган онанинг кўз ёшлари эди.

1954 йил

Асил Рашидов таржимаси

РАҶИБЛАР

I

Эндигина ишдан қайтган Хонимгул уй ишларини ана-мана дегунча битирди-да, кўчага, пода йўлига чикди. Қора сигирни эртароқ боғлаб олмасанг, у ёмон, дарров кўшниларнинг экинларига тушиб кетади. Орқасидан ўн чоқли киши ҳаллослаб қувламаса, осонлик билан ушлатмайди.

Хонимгул қўлига икки яшар ўғли Тўқонни кўтариб олган эди. Уларнинг иккаласи ҳам кўчанинг кун ботиш томонига тикилиб туришарди. Пода ҳар куни ўша ёқдан келарди. Кўчанинг охиридаги қатор тизилган теракларнинг игнадек учига гўё қуёш илиниб қолгандай, сўнги нурларини сочиб, қирнинг ортига ботиб бормоқда эди. Ботиб бораётган қуёш ўрнини борган сари ғира-шира қоронғилик эгаллаб, пастликдаги кўланкаларни ўз қаърига тортиб бораётгандай, тобора ҳамма нарса кўздан ғойиб бўлиб борарди.

Кеч кириб қолган бўлса ҳам, офтобнинг тафти ҳали қайтганча йўқ, кун ботиш томондаги қозоқ даштидан кимдир биров атайин елпиётгандай гармселнинг иссиқ нафаси юзларга ловиллаб ура бошлади. Ҳозир теварак-атрофдаги ҳамма нарса: ҳолсиз тебранаётган буталар, жимжит тўқайзор сингари иссиқ ҳавода димикиб турган чорбоғлардаги оқ жўхорилар, чивинга таланиб ариқ бўйида бош силтаб турган бўзбия, мана шуларнинг бари саратон иссиғида куйиб-ёниб, ҳозир салқин туннинг келишинигина орзикиб кутаётгандай. Тунда юқоридан муздек шабада эсарди, тонгда ҳордиқ чиқариб ётган ер бетини шудринг қопларди, ўшанда тошлар марварид дончалари билан қоплангандай жилваланарди, молларнинг егани сингиб, семирарди, қуриб-қовжираган ниҳолларга қайта жон кирарди.

Сигирлар роса тўйиб қайтганидан оғирлашиб қорнини кўтара олмай кўчанинг ўртасида шошмасдан бир-бир босиб, йўлнинг чангини бурқситиб келарди.

Икки юзи қип-қизил олмадай, бурни эса сал яссирак, тиниб-тинчимас кичкина Тўқон Хонимгулнинг кўлида олға талпиниб, чивикни ўйнаб, қора сигирни: «Ҳиш-хиш, хиш!» деб чақирарди. Қора сигир Тўқонга парво қилмай, эринчоқлик билан судралиб келди-да, жўхори томон интилмоқчи эди, Хонимгулни кўриб тўхтаб қолди.

– Ҳайда, Тўқон, уйга ҳайда! – деди Хонимгул кўлидаги боласини эркалатиб. Шу пайт боласи кўзига чиндан ҳам ишга яраб, гўё мол ҳайдашиб юргандай кўриниб, онаси бундан ўзича суюниб қўйди.

Хонимгул бир бола кўрган жувон бўлса ҳам, қиз пайтидаги ҳусни жамолини йўқотмаганди. Кулиб турганда юзларидаги кулдиргич янада чуқурлашиб, чехрасида қандайдир уятчанлик балқиб турарди. Унинг сал қийиқ чиройли кўзлари баъзан шўх қулундай ўйноқлар, баъзан ички нозик ҳиссиётларини шундоққина кўрсатиб, узоқ вақт порлаб турарди.

– Айланайин подачим! Сенинг бу мол ҳайдаганингдан айланай! – деб Хонимгул боласини кучоқлаб, қайта-қайта ўпди. Боланинг салмоғидан тортилиб товонига тушган узун кўйлагининг этагини ерга кўшиб босаётган Хонимгул эркалангандай бидирлаб келарди. – Ҳайда, садағанг кетайин, ҳайда... Чивик билан ур... Бош, уни қара, жўхорига кирмоқчи чоғи! Бош деса!.. Айланайин, мен уни ҳозиргина соғаман, сут ичасанми, Тўқон?

Худди шу вақт кўчадаги чанг-тўзон ичида бир отлик кўринди. Унинг от ҳайдаши бежо эди. Деворнинг бошида кўнқайиб ўтирган бойўғлидай ҳурпайиб, терга ботган кигиз қалпоғини чақчайган кўзигача бостириб кийиб олган, ҳаво ёниб турганига қарамай устида ёғин-сочиндан ўнгиб кетган плаш.

– Отанг келди, қара-чи. Тўқон, отанг келди! – деди Хонимгул куёвига жилмайиб.

Қоратой аслида ўзи қоп-қора киши. Бироқ бугун унинг терлаб-пишиб чанг босган юзи ўзгача хунук тортиб ранги ўчиб кетган эди. Унинг кўпдан бери устара тегмаган шопдай

мўйловининг учларини ҳам бояги иссиқ гармсел ургандай сарғайиб кетган.

Қоратой тизгинни тортгани йўқ. У боласи билан хотинининг ёнида тўхтамай гўё бошқа бегона кишиларни учратгандай, уларнинг олдидан ўтиб бораётиб бир тикилиб қўйди-да, дарвозага суйканиб ётган сигирга етиб бориб, уни қамчи билан қулочкашлаб жон-жаҳди-ла бир солди-да, индамасдан уйга ҳайдади.

– Ота, ҳачув! Ота, ҳачув! Ота! – Отга миндиргин дегандай отасига чулдирарди кичкинагина Тўқон.

– Қоратой, ўғлингни миндир! – деди Хонимгул. Қоратой отининг жиловини бир оз тортиб, қайрилиб туриб бир кулимсираин деди-ю, лекин кулмади. Лабларида табассум бир кўринди-ю, яна йўқолди. «Эй, қочиб турсанг-чи» – дегандай Қоратой ўғлига қараб қўлини силтади.

Ҳеч нимага тушунолмаб қолган Хонимгул боласини кўкрагига босганича, ўрнида серрайиб туриб қолди.

Бошқа кунлари Қоратой сув бошидан келганида оддан тушмай туриб доимо «Қани, хоним, ўғилчани бер!» деб, от устида қулочини ёзиб энгашарди. Ўшанда унинг маъюс кўзларига кутилмаганда севинч учкунлари, хўмрайган юзига илиқлик югурарди. Қоратой Тўқонни олдига миндириб олиб, ўзича аллақайси оҳангда хиргойи қилиб, кечки салқинда кўча бўйлаб ўғлини нари-бери сайр қилдирарди. Тўқон бўлса чилвирнинг бир учини ушлаб кичкинтой оёқчалари билан тепиниб, қувончидан лабларини чўччайтириб: «Кўрдиларингми, отни ўзим ҳайдаб юрибман!» дегандай талтайиб қўярди. Шунда буларни кўрган кишилар:

– Вой-бўй! Бизнинг Тўқон ажабтовур йигит бўлиб қолибди-ку! – дейишиб, чиндан ҳам суюнишарди. – Кўрмайсанми! Отни ўзи миниб юрибди! Борақалло! Азамат, азамат-да ўзи!

Мана шу айтилган оддий сўзлар Хонимгул учун оналик меҳрининг энг юксак чўққисига олиб чиққандай бўларди.

Хонимгулнинг энг яхши кўргани – кечки пайт. Қоратой отини сойга тушовлаб келиб, кўнглини жойига қўйгач, оз-моз кўбиз ҳам чертиб қўярди. Ўчоқнинг бошида ёстикқа ёнбошлаб, қўли билан кўбизнинг торини чертиб, уйқусирагандай шишинқираган қовоғининг остидан, ёнида чордона қуриб хурсанд бўлиб ўтирган Тўқонни эркалатиб, кулимсираб қарарди.

Ерда ҳамир юғириб ўтирган Хонимгулнинг лорсиллаган юзлари оловнинг тафтидан лоладай қизариб кетган эди. Қоратой, албатта моҳир кўбизчилардан эмас, унинг чертганини ҳар бир қирғиз эплаб чертади, бироқ у чертиб ўтирган эски куй Хонимгул учун обдан ёқимли, бу куйни у туну кун мижджа қоқмай эшитишга тайёр. Унинг орзулари рўёбга чиққан: қаршида боласи, бир ёстикқа бош қўйган умр йўлдоши ўтирибди. Уларга Хонимгул ўз қўли билан овқат пиширяпти. Қоратой чертаётган куй Хонимгулга қанот бериб, у ҳозир осмонда айланиб учиб юргандай. Бундай пайтларда Хонимгул: «шундай иттифоқ, ризқи-рўзли оила пешонамга битганидан розиман», деб ўйларди.

Хонимгулнинг шундай ўйлашида жон бор. Гоҳо тенгқур келинлар яширмай-нетмай: «Сен жуда бахтлисан, Хонимгул! Куёвинг рўзғорга жонқуяр, чорва кишиси, Колхознинг мироби. Сен дала ишида бўлсин, уй ишида бўлсин, ҳеч кимдан ортда қолмайсан. Турмушларинг тинч, ўғилчанг бор, қайнананг билан аҳилсан, армонсиз ўтасан», – деб айтишарди. Бундай пайтларда Хонимгул барча қувончини ичига ютиб, индамасдан қулиб қўярди-да, қўлидаги кетмонини яна ҳам илдамроқ силтарди. «Бироқ сизлар энг негизини билмайсизлар!» дегандай Хонимгул ўзича кулимсиради. «Мен учун севиш ҳаммасидан қиммат. Мен Қоратойни севаман. Қоратой мени севади. Икковимиз боламизни севамиз... Севмаган одамларнинг боши бирикадими?» Бироқ кутилмаганда, қандайдир сабаблар билан улар ўртасида ширин турмушнинг бузилишини Хонимгул хаёлига ҳам келтирмас эди. Қоратойнинг бугунги авзойи Хонимгулни ўйлантдириб, ташвишга солиб қўйди. «Бу нимаси, у нега бундай қиляпти?» дегандай Тўқоннинг юзига аянчли ҳолатда термиларди. Бола бўлса она қалбини тушунгандай йиғлай бошлади, у афтидан отга миндирмадинг, деб отасидан кўнгли ўксиганга ўхшайди.

– Қўй, Тўқон! йиғлама, қўй! – деди Хонимгул. У болани овутишга қанчалик уринмасин, ўзи ҳам алланарсани эслаб хаёлга чўмди. Бироқ ўй-хаёлларининг учини тополмади. Болани юпатишга бошқа муносиб сўз тополмай, Хонимгул уни янада қаттиқроқ кучоқлаб бағрига босди.

Олд томондан урган кучли шамолга кўксини қалқон қилиб тургандай Хонимгул Тўқонни букчайганича кучоқлаб тураверди. Аёл тез-тез нафас олаётганидан бўйин томирлари сиртига бўртиб чиққан. Хонимгулнинг ўзи учун ҳам, боласи учун ҳам ўксиган юраги айбсиз изза бўлганига чидамай ўртаниб ёниб, аллақандай кўрқинчли ҳодиса юз беришини олдиндан сезаётгандай гуп-гуп урарди.

Хонимгул уйга кириб келганда, Қоратой ўша чанг босган плашини ечмасдан, бурчакдаги стол ёнида тик турганича, катта косани қўш қўллаб ушлаб айрон ичаётган, экан. У худди узоқ чопиб, ютақиб қолган от сингари айронни жон-жаҳди билан қултуллаптиб ичарди. Хонимгул унга индамай қараб тураверди. Ҳар бир қултумни ютганда унинг юнгли бўйнидан кекирдаги гоҳ пастга тушиб, гоҳ юқорига кўтарилиб турарди.

Хонимгул эрининг феъли-атвори нимага бундай ўзгариб келганини тушиниб етмади. Қоратой ҳамма вақт кам гап эди, албатта. Бироқ Хонимгул эрини ҳали ҳеч қачон бугунгидек бегоналашиб, ғазабга тўлганлигини кўрмаган эди.

Қоратой, ниҳоят, косани тоқчага қўйди, ёрилиб, дағаллашиб кетган катта кафти билан лабларини артганча, хотинига кўз кири билан назар ташлади ва орқасига бурилиб, индамасдан каравот томон одимлаб кетди.

– Болани бу ёққа олиб кел! – деди у плашини девордаги миҳга илар экан, бўғиқ овоз билан.

«Нимага керак у сенга? Садқайи бола кет! Худо ёрлақаб соғиниб қолибсан! Шохини синдирганинг ҳам етар!» Хонимгул куёвига шундай деб айтмоқчи бўлди. Бироқ бунга журъат етмади. Шу маҳал Қоратой кигизга ўтираркан, бир ери қаттиқ оғриётгандай тишини тишига қўйиб инграрди. Афтидан қандайдир ачинаётгандай кўриниб, бош-юзлари буришиб, қариб қолгани, айниқса бугун кўзга алоҳида ташланиб турарди. Шунда буни пайқаган Хонимгул қалбидаги ғазаб алангалари бирдан тарқалиб кетди.

– Тўқон катта онасиникида, – деди Хонимгул эшикка чиқиб бораётиб, – сенга нима бўлди, Қоратой? Нега мунча қовоғинг солиқ?

– Ҳеч нима... Овқатингни қил...

Хонимгул бир челак сув олиб уйга қайтиб келганда куёви ҳали ҳам боягидай мустар бўлиб, қуйи солинган бошини кафтига қўйганича кигизнинг устида ёнбошлаб ётарди. У шу бўйича кўзғалмай ётаверди, бироқ Хонимгул яқинлаб келганда уни атайлаб жавратмайин дедими, ёки боядан бери ўйланиб ётиб бир фикрга келган бўлса шуни айтишга ўзини чоғладими, ҳарқалай, Қоратой ўрнидан сакраб турди-да:

– Резинка этик қаерда, олиб кел! – деб хотинининг рўйхуш бермаётганини англаб, шартта буйруқ қилди. Пайтавасини шоша-пиша ўраб, резинка этигини кийиб олган Қоратой эшикка шошилиб югуриб чиқди, Қантариғлиқ турган отнинг пуштанини бирон нимадан ўч олаётгандай жон-жаҳди билан тортган эди, от ўрнидан кўзғалиб кетди.

– Так! – деди Қоратой овозининг борича зарда билан бақириб, – ҳаром ўлгур!

Сўнг у хотинига қайрилиб, хўмрайиб ёвузларча тикилиб қаради.

– Сенинг Собирбегинг! – деди у ранг-қути ўчиб, қалтираб, – ё мени де, ё уни де!..

Буни уқуб боядан бери кўнгли хиралашиб, аллақандай ёмон нарсани сезиб ҳадиксираб юрган Хонимгулнинг қалби яна Собирбек, деганида қинидан чиқиб кетгудай бўлди. У Қоратойга қараб отилди ва от узангисига ёпишиб олиб ялиниб-ёлворди:

– Тўхта, Қоратой! Тўхта, бу нима деганинг? Нима учун бундай деяпсан?.. Қайси Собирбек?..

Бироқ Қоратой хотинининг сўзларига қулоқ солмай, унинг қўлини силтаб ташлаб, отига

устма-уст қамчи босиб, чанг-тўзонни кўтариб чопиб кетди.

Хонимгул «Қоратой! Қоратой!» – деб бақирганича қолаверди. Тоғдан эсаётган кечки шамол ғазабга тўлган Хонимгулнинг этак-енглирини хилпиратиб: «Сен бу ерда нима қилиб турибсан, қитиклайнми-а?» дегандай юқилаб ўйнаётган эди. Хонимгул уйга қайтаркан, елкалари совуқдан учиб титрарди.

Тоғдан қоронғилик босиб кела бошлади. Аллақадан, олис-олислардан бойўғлининг қичқириғи эшитилди. Эшитилди-ю дарҳол жимиб қолди. Самода юлдузлар фанари ёна бошлади. Коинот уйкуга кетди.

II

Ўша куни кундузи чақирилган колхоз мироблари ва далачилик бригадалари кенгашига Қоратой бир оз кечикиб келди. Район ижроия комитети раисининг катта кабинети кенгаш қатнашчилари билан лиқ тўлган эди. Қайси бирлари деразаларнинг тагида, бошқалари эшикнинг бўсағасида деворга суянганича ўтиришарди.

Қоратой коридорга кириб, эшиги икки ёққа очиб қўйилган кабинет томон бўйин чўзиб ўтиришган кишилар тўпига келиб қўшилди.

Кенгашда чиқиб сўзлаганларнинг бариси биргина масалани муҳокама қилишарди. Районда суғориш иши ёмон аҳволда, экин-тикин вақтида суғорилмай қуриб, куйиб кетяпти. МТСнинг бош агрономи «Бештош» колхозини ҳақида узоқ гапирди. Унда Қоратой мироблик қиларди. Илғор колхозларда бедалар икки бор ўрилиб, ғарамланаётган бўлса, «Бештош» колхозини бир марта ўрилгандан сўнг бошқа суғорилмай, беда сувсизликдан шу бўйича ўсмай қолган. Иш шу аҳволда бўлар экан, бештошликлар бу йил ҳам ўтган йиллардагидек бедани икки марта ўриб олишига кўзи етмайди. Жўхори бўлса эндигина бир марта суғорилибди, қай бир ерларига бутунлай сув чиқмай, тап-тақирлигича ётибди, бошқа колхозларда бўтақўз экинлари тўрт-беш бор суғорилган бўлса, «Бештош»да атиги икки марта суғорилган, холос.

Колхоз шаънига айтилган агрономнинг бу хилдаги сўзларини Қоратой бепарволик билан одатдаги сўзлар-да, дегандай тинглаб ўтирди. Бу етишмовчиликлар ҳақида унинг ҳам ўзгача айтар сўзи бор. Бу нарсалар унга илгаридан беш қўлдай маълум эди. Чунки Қоратой ўзининг жонажон иши – миробчилик ҳақида эртаю кеч бош қотирар эди. У кўпдан бери бундай саволларга жавоб бериш учун ўйлаб, тайёрланиб юрарди. У ўз фикрларининг тўғрилигига қаттиқ ишонар эди ҳам. Миробнинг ўзига хос тегишли ишлари бор: колхозга берилган сувни белгиланган норма бўйича ариқларга бўлиб тарқатиш керак. Қолган бошқа ишлар эса раисга тегишли, бригадирга тегишли. Ишни ўшалар бошқаради-ку! Дарвоқе, сув иши колхозда ғоят ёмон аҳволда, бироқ бунга ким айбдор? Қоратойми? Йўқ, колхозда сув етишмаса Қоратойнинг қўлидан нима ҳам келарди? Йўқни йўндирадими? Айрим вақтлари сув етарли бўлгани билан суғоришга одам етишмай қолади, ҳаммасига колхоз раиси айбли, у жавоб бераверсин...

Қоратой бу гал ҳам кенгашда айтиладиган гапларни кўнглига олмай одатдагидек қош-қовоқ қилиб ўтирмасдан, келган бўйидан овулга қайтиб кетавериши мумкин эди. Бироқ кенгаш охирида кимдир биров бурчакдан туриб гапириб қолди: «Ундай деган билан ҳам, бундай деган билан ҳам, барибир сув нормаси кўпайтирилиб, ҳар биримизга уч-тўрт кулоқдан сув кўшиб бермагунча иш битмайди». Қоратой ўзини бирдан енгил ҳис қилди, – унинг айна муддаосидаги гап айрилган эди. Ўзи ҳам доимо сув деб қақшаб юрарди. Иш кўнгилдагидек бўлиш учун колхозга бўлиб берилган сув яна кам деганда ярим баравар кўпайтирилиши зарур эди. Кўпчилик мироблар бу таклифни қувватлаб шовқин-сурон қилишди: «Тўғри! Тўғри айтади, ҳамма гап шунда-да!»

Овозлар бир оз босилгач, Собирбекка сўз берилди.

Собирбек Қоратойларга қўшни – Жданов номли колхознинг мироби. У порусина¹ кўйлагининг этагини орқа томонига тортиб кўйди-да, стол ёнига енгилгина одимлаб келди. Сўнг ўтирганларнинг кўнглидагини билмоқчи бўлгандай, уларнинг ҳар бирига кўз югуртириб чиқди. Ҳадеганда Собирбекнинг ўзига хос белгиларини англаб олиш қийин эди. Унинг ёши ўттизлардан ошган, кенг яғринли, қўй кўзли, сарикдан келган киши эди. Унинг бақувват гавдаси кўринишдан ёшлик чоғидан меҳнатга чиниққан кишиларни эслатарди. Собирбекнинг ёқимли кулимсираб турган ялпоқ юзлари, кишиларни мафтун қиладиган ишончли кўз қарашлари, вазмийлиги, бировга ёмонликни раво кўрмайдиган ювош кишини эслатарди. Бироқ иш ҳақида, сув хусусида сўзлаганда, унинг ҳалиги мўмин-қобиллиги бир зумда йўқ бўлади-қолади. Собирбекнинг бу табиатини Қоратой бошқалардан кўра яхшироқ биларди...

Яқин кишилар орасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар ҳам вақти келиб жуда мураккаблашиб кетиши мумкин. Мана ҳозир Собирбек сўзлай бошлаганда, Қоратой унинг сўзларини менга ҳеч қандай қизиғи, тегишли жойи йўқ, дегандай, ўзига юқтирмай, шунчаки тинглаб ўтирди. Улар гўё илгаридан келишиб қўйган кишилардек, бир-бирини ҳеч вақт ёмонлаб ҳам, яхшилаб ҳам гапирмас эдилар. Сен менга тегмасанг, мен сенга тегмайман, сен менинг ишимга аралашмасанг, мен сенинг ишинга аралашмайман, деб келишиб қўйгандай, ўзаро ёқтиришмасалар ҳам бири иккинчисига гап тегизишдан эҳтиёт бўлиб юришарди. Олдин дўстлашиб юрган кишиларнинг ораси бузилиб, йўллари икки томонга айрилиб кетган пайтларда шундай ҳодиса юз беради: яхши, ёмонни яширишиб бир-биридан узоқлашаверишади. Уларнинг дўстлиги одам қатнамай қўйган ёлғизоёқ йўлни ўт босиб кетгани каби бора-бора, ўз-ўзидан нутилиб, қалбдаги ўкинчларни бир-бирига айтишмай юрган дўстлар орасидаги зиддиятлар кучайиб, кек сақлайдиган бўлиб қоладилар. Улар очикдан-очик қасдлашиб қолмаса ҳам, ҳар бири ўз дардини ичига туғиб, пайтини пойлаб юради.

Мабодо, улардан бири қўл кўтариб қолгудай бўлса, иккинчиси от қўйиб курашга киришга тайёр туради. Ана шунда улар бир-бирига душман эканини яшириб ўтирмасдан, юзма-юз келади. Ҳозирча кўнглида бирор ғарази бўлмаган Қоратой Собирбекнинг сўзларини совуққонлик билан тинглаб ўтирарди.

Собирбек у-бу деб эзмалик қилиб ўтирмасдан, гапнинг бўларини айтаётган эди:

– Бу ерда баъзи бирларимиз сувни тақсимлаш масаласи қайта кўриб чиқилсин, текширилсин, деган фикрни айтяпмиз, – деди у бамайлихотир сўзлаб. – Бу бир томондан тўғри, албатта. Чунки ҳар бир ишни қайта-қайта кўздан кечириб, текшириб туриш – фойдадан холи эмас. Бизнинг сувчиларимиз – гидротехниклар ҳам буни аллақачон инобатга олиб қўйишган бўлса керак. Бу ҳақда уларнинг ўзлари гапиришар. Биз, мироблар эса бу ерда бундан бошқа ишлар тўғрисида кенгашиб олишимиз керак. Акс ҳолда қизининг сири онасига маълум, деганларидай, бизнинг билганимиз битта. У ҳам бўлса: «Сув етмаяпти, чанқадик, кўпроқ сув бер!» деб айюҳаннос солганимиз солган. Агар сувни кўпайтириб берганлари тақдирда ҳам яна сув етмайди деб чопганимиз чопган. Сувнинг кўпи яхши. Сув қанча мўл бўлса, нон ҳам шунча сероб бўлади, бу ҳаммага маълум. Лекин баъзи бировларимиз Чуй ариғини ҳаммасини даласига буриб юборсанг ҳам кўзи тўймай, ўшанда ҳам сув етмайди деб зорланади. Йўқ, ўртоқлар, бу кулги эмас. Бу муаммо ҳар биримизни қаттиқ ўйлантirmoқда. Ахир унга худонинг шунчаки оқиб ётган суви деб енгил-елпи қараш мумкин эмас-да. Сув деб қанчалик ташвиш тортяпмиз, меҳнат қияпмиз... Шундай экан, бу ҳақда бафуржа ўтириб гапиришиб олайлик... Мана масалан, кўкламда далани кезган вақтингда, бир текисда униб чиққан экинларни кўриб қалбинг қувончга тўлади, кузга келиб хирмон кўтарилганда ҳосилни кўриб хафсаланг пир бўлади. Мана ҳозир ҳам экинлар сув юзини кўрмай қувраб кетяпти... Нега шундай бўляпти? Сув етишмаслигиданми? Йўқ, бундай эмас. Менингча, ҳар бир колхозда етарли сув бор, ҳатто сувга

¹ Порусина – каноудан тўқилган мато.

серобмиз ҳам дея олишимиз мумкин. Хўш, шундай экан, асосий гап нимада?

Собирбек коридорда ўтирган бир гала одамлар томон ғоздай бўйин чўзиб қараркан, бирдаи Қоратойга кўзи тушиши билан тақир қирилган бошини қашиб, хаёлига бирор нарса келгандай бир оз жим қолиб, гапни улаб кетди:

– Ҳар ким кўрган-билганини гапиради. Қоратой билан иккимизнинг овулимиз ёнма-ён. Ичадиган сувимиз ҳам бир. Қатта ариқнинг нариги соҳили уларники, бериги соҳили бизники... Бу томондан Қоратойни дўст деб биламан. Мен уни ёмонламоқчи эмасман, лекин мен бугун ҳақ гапни айтолмасдан ҳам туролмайман. Сен ҳам миробсан, мен ҳам миробман. Ўзингга маълум, «дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб», деган мақол бор.

Собирбекнинг бу сўзларини тинглаб ўтириб Қоратой ўз кулоғига баъзан ишонгиси келмасди. Бу гапларнинг ҳаммаси унга тўғридай бўлиб туюларди. Бироқ тўғри сўз тошни ёрар деганларидай...

Собирбекнинг сўзлари аста-секин Қоратойга оғир бота бошлади. Собирбек ҳақ гапларни айтаётган бўлса ҳам, Қоратой уни аксига тушуниб, ғазабланаётган эди. Қоратой алданадиган анойи эмас, Собирбек нима учун бошқаларни мисолга келтирмай, унинг иши ҳақида гапираётганини яхши пайқарди. Собирбек ундам ўч олмоқчи. У шу кенгашда халқнинг кўз олдида атайлаб унинг обрўйини тўкиб, шарманда қилмоқчи. Бўлмаса, «Бештош» колхозии экинларни суғоришда энг орқада қолган, деб бунчалик жаврамасди.

Ҳақиқатан ҳам, Собирбек бугун ечиниб олиб, курашга тушган кишидай дўстларини ҳам, бошқаларни ҳам юзхотир қилмай, қаттиқ танқид қилаётган эди:

– Қачон бўлса сув оз, сув етишмайди, деб баҳона қилиб юради. Бу одатингни ташла, Қоратой. Акс ҳолда иш ҳам юришмайди, экин ҳам ўсмайди. Сенинг ихтиёрингга уч юз литр сув бериб қўйилибди. Ўз деҳқон тилимиз билан айтганда, бу олти кулоқ сув! Ҳой, бу ҳазилакам сув эмас. Мен ҳам уч юз литр сув оламан. Бизнинг экин майдонимиз ҳам деярли бирдай. Шу сувнинг ўзидан ҳам тежаб-тергаб фойдалансак, худо ҳаққи, етиш у ёқда турсин, ҳатто ошиб кетиши ҳам мумкин. Лекин сен ўша ўзингга берилган сувнинг ҳаммасидап тўла фойдаланаётибсанми? Ҳамма гап ана шунда! Мен ҳозир сенга тўппа-тўғрисини айтиб бера қолай, – деб Собирбек чўнтагидан блокнотини олди. Ўтирганлар кўзғалиб ивир-шивир қила бошлашди: «Собирбекнинг гаплари тўғри! Ҳамма бало ўзимизда! Сув исроф бўлиб кетяпти». Собирбек блокнотини варақлаб, бир жойини очди-да, гапира бошлади:

– Агар шу вақт ичида суғорилган ер майдонлари ҳисоблаб чиқилса, ҳалиги уч юз литр сувдан фақат бир юз етмиш литригина фойдаланилгани маълум бўлади. Шундай экан, қолган юз ўттиз литр сув қаерга кетган? Бу сувларнинг бекорга оқиб ётгани ўзингга ҳам аён, Қоратой. Уларнинг бир томчиси ҳам экинларга сарфланмаган. Хўш, нима учун булар ҳақида гапирмайсизлар. Бу миробниинг иши эмасми? Ҳосил оламиз дер эканмиз, ҳар куни уч маҳал овқат қилишни қанда қилмаганимиздек, экинларнинг ҳам бир кун эмас, бир соат ҳам кечиктирмасдан қондириб суғориб туришимиз керак. Бунинг учун эса мироб эртаю кеч далада, сувнинг бошида туриб жой куйдириб ишлаши керак. Қоратой, сен тунги суғоришда бўласанми? Йўқ, албатта. Одам бўлиб ҳали бирор марта сени кечаси сув бошида кўрганим йўқ! Ариқ-ариқларга тақсимлаб берилган сув қаерга оқяпти, уни ким бошқаряпти, аминманки, қанчаси бекорга исроф бўляпти? Сен шуларни текшириб кўрдингми? Ўз сувчиларинг айтсин, йўқ албатта, сен буни қилаётганинг йўқ. Қачон қарамай тўғон бошида, рейкадан кўзингни узмай ўтирганинг ўтирган. Агар, сув режадан салгина пасайдими, дарҳол гидротехникларга: менга сув етмаяпти, сув беринглар, деб чопиб қоласан. Аммо шу пайт пастда қанча сув фойдаланилмай, исроф бўлиб оқиб ётгани билан ишинг йўқ. Қандай бўлмасин, бировнинг ҳисобидан бўлса ҳам, кўпроқ сув олиш пайдан бўласан, ўзим бўлай дейсан. Бошқалар сувсиз қолса ҳам сенга барибир. Олма пиш, оғзимга туш, деб доимо рейканинг тагида ўтирасан... Асов отни ўргатиб минган каби сувнинг ҳам тизгин-чилвирини қаттиқ қўлга олмасанг тўғри келган томонга уриб

кетеди... Буни унутма Қоратой, сенинг ўрнинг рейканинг тагида ўтириш эмас, балки далада, сувнинг бошида, сувчиларнинг орасида...

Собирбек борган сари қизишиб сўзлай бошлади. Унинг сўзлари Қоратойгагина эмас, ўтирганларнинг ҳаммасига қаттиқ ботаётгандай эди. Мироблар бошларини эгиб, жиддий қиёфада жимгина ўтиришарди.

Собирбек «Бештош» колхозида ишламаса ҳам, у колхозни миридан-сиригача ўрганиб чиққандай гапирарди. «Бештош» колхозида суғориш ишларига эртароқ тайёргарлик кўрмайдилар. Фақат сув босиб келгандан кейингина ташвишга тушиб қоладилар. Тажрибали деҳқонлар бундай қилмайди, улар эрта кўкламдан бошлаб тараддудга киришади. Суғориш карталарини ишлаб чиқишади... Ерга қўш тушиши билан пешма-пеш янги ариқлар олинди, тўғонлар тузатиб қўйилади, эски ариқлар қазиб тахт қилинади, тажрибали сувчилар танланиб, уларнинг ҳар бири маълум карталарга биркитиб қўйилади. Бироқ «Бештош» колхозида бундай ишлар қилинмайди. Қоратой бўлса, бундай ишлар билан етарли шуғулланмайди, ҳаракат ҳам қилмайди.

Қоратой, сенларга ажратилган сув экинларга етиб бормасданоқ, эски ариқларда йўл-йўлакай қуриб, йўқолиб кетмоқда. Шу зайлда экинлар сув ичмасдан қолиб кетяпти, колхознинг олаётган ҳосили ҳам камайиб кетяпти. Бу билан иш битмайди. Ҳаммамизга маълум, ҳар бир литр сув учун колхоз пул тўлайди. Сенларда бўлса, сув йўлда-чўлда исроф бўлиб кетгани учун биргина ўтган йилнинг ўзида колхоз эллик минг сўмдан ортиқ зиён кўрди. Бутун район бўйича эса фойдаланилмай исроф бўлиб кетган сув учун неча минглаб сўм зарар кўрдик. Агарда бунинг устига, сифатсиз суғориш натижасида ҳосилнинг камайиб кетганини қўшиб ҳисоблайдиган бўлсак, келтирилган зарар миқдори ўн барабар, юз барабар ошиб кетиши мумкин. Эй, оғайнилар, бунинг учун ким жавоб беради? Ўзларинг айтинглари-чи, ким жавоб бериши керак? Менимча, аввало бунга биз, мана мен, мана сен, Қоратой, мироблар жавоб беришимиз керак. Ўзларинг бир ўйлаб кўринглари-чи, мабодо, чўпон бир улоқ йўқотса, у улоқни тўлайди. Шунга жавоб беради. Агарда бизнинг мироблар вақти билан юзлаб кубометр сувни исроф қилиб юборсалар ҳам жавобгарликка тортилмайди. Ахир, ўртоқлар, бунга чидаб бўладими? Сув – бу миробнинг боқиб юрган моли. Яхши мироб ундан доимо кўз-қулоқ бўлиб туради, ҳар бир томчисини ҳам тежаб-тергаб сарфлайди. Мана шундай ҳаммамиз тўпланишиб ўтирганда айтадиган таклифим шуки, меҳнат куни мироблик вазифаси учун ёзилмасдан, балки иш жараёнида фойдаланган сувнинг ҳисобидан ёзилиши керак, сиз қўшни районнинг вакилларида менинг бу таклифимни ҳамма ерда қувватлашларингни сўрайман... От устида юриб мироблик қилган бошқа-ю, сув кечиб, жонини жабборга бериб ишлаган мироблик бошқа...

Қоратой бу сўзларни эшитиб безовталаниб ўтирарди. Бу ҳам майли-я, айниқса Собирбекнинг «сен», «сен» деб қўлини найза қилиб, кўрсатиб гапирган гаплари унинг суяк-суягидан ўтиб кетди.

– Ер трактор билан ҳайдалди. Колхозчиларингиз буғдойни экиб, униб чиқишига ҳам эришди. Суғориш маҳалига келганда, ҳаммаси бекорга кетди. Шунинг билгинки, Қоратой, сен одамларнинг меҳнатини зое кетказдинг. Учтепа участкасидаги маккажўхорилар ханузга қадар бирор марта ҳам суғорилмади. Яхши униб чиққан экиннинг нобуд бўлишига нега йўл қўйдинг? Биламан, сен ҳозир, бу тепаликка сув чиқмайди деб айтасан. Бироқ, у томонга кун ботар бетдан ариқ олиб ўтиш мумкину, сен бўлсанг бу ҳақда эртароқ ҳаракат қилмадинг, бош ҳам қотирмадинг.

Қоратой ўтирганларнинг ҳаммаси ўзига тикилиб қараётганини сезиб турарди. Қоратой шу пайт ер ёрилса-ю, ерга кириб, кўздан ғойиб бўлгиси келди.

У қайноқ сувга пишиб олингандай бети-боши тарам-тарам қизариб кетган эди. Кенгаш тамом бўлиши билан у ижрокомнинг эшигидан биринчи бўлиб югуриб чиқди-да, шу бўйича отига ирғиб миниб, тўппа-тўғри далага қараб чопиб кетди. Бироқ у от устида кетаётганда ҳам

Собирбекнинг сўзлари кулоқ остида жаранглаб эшитиларди. Гўё Собирбек унинг орқасидап кувиб келаётгандай эди. Қоратой Учтепа томон чопиб бораркан, у ҳамон кенгашда айтилган гапларни бир-бир эслаб турли хил ўй-хаёлларга чўмарди. Аммо қанча ўйламасин Собирбекнинг айтган гапларини маъкул кўрмасди. Ўзини оқлаш учун қандай бўлмасин, турли хил далиллар излаб топишга ҳаракат қиларди. Лекин шундай бўлса-да, топган жавоблари тинчитиб, ҳовуридан туширмаётган эди. Қоратойни изтиробга солаётган нарса: кенгашда гангиб қолиб, Собирбекка ҳеч бўлмаса бир оғиз ҳам жавоб қайтаролмаганида эди. Мана энди Собирбек уни бурнига сиртмоқ солинган туя каби ўз измига солиб олди. Эҳ, каллаварам, Собирбекнинг бундай айёрлигини сал илгарироқ билса қани эди! Зарба бериб, шохини синдириб, иккиичи марта оғиз очмайдиган қилиб кўярдику-я!

Бироқ нима ҳам дея оларди? Сен, Собирбек, бошқаларнинг ишига аралашмасдан, ўзингни билавер деб энди айтиб бўлармиди? Энди ҳеч ким у ҳақда шикоят қилолмайди. Собирбекни бутун район билади, у моҳир сувчи, энг яхши мироб. Собирбекнинг колхозида беда ҳар йили тўрт мартадан ўриб олинади. Унинг колхозида силосга мўлжаллаб экилган жўхорининг ҳар бир гектаридан олти юз центнердан ҳосил олинади, колхозчиларга ҳар бир меҳнат куни учун район бўйича ҳаммадан кўп пул, ғалла, гўшт, мой берилади. Область газетаси Собирбек ҳақида мақолалар босиб, ундан ўрнак олишга чақирди. Билими жиҳатидан ҳам Собирбек ҳаммасидан устун. Кўпчилик колхозларда жўхорини ер етилгандан сўнг ёппасига суғоришади дейишади. Маълум бўлишича, бу эски усул яхши натижа бермабди. Унинг фикрича жўхорини жўяк-жўяк қилиб захлатиб суғориш маъкул экан. Шунда ҳосил икки баравар ортар эмиш. Унинг айтишича, агар каноп ҳозирги кунда қониб сув ичса, суткасига 12–14 сантиметргача ўсиши мумкин эмиш. Тавба, ҳар бир ўсимликни ўлчаб юргандай гапиради. Қишда суғориш масаласини кўтарган ҳам Собирбек эмасмиди? Ерни қишда ҳам суғориш керак экан, шунда ер намликни яхши сақлар эмиш. Буни эшитиб турган ёнидаги бир чол: «Оббо шайтон-эй», – деб ёқасини ушлаб Собирбекка тан бераётганини Қоратой ҳам кўриб турган эди. Тўғри, Собирбекнинг илми зўр, ўзи ҳам ишнинг кўзини билади, узоқни кўради!

Қоратой-чи? У нималарни билади? Қоратой ҳам мироблик касбини Собирбекдан кам билмайди, албатта. Улар иккаласи ҳам миробчилик курсида бирга ўқишган. Аммо Собирбекнинг бахти бор экан. Илғор колхозга келди-ю ишлаб, тезда ном чиқарди. Хўш, у «Бештош» колхозида ишлаб кўрсин-чи! Унинг кимлиги шунда маълум бўлади! Даставвал Қоратой ҳам ишга зўр ихлос билан киришган эди. Унинг ҳам ҳалол меҳнат билан халқ ўртасида шуҳрат қозонсам деган орзу-умидлари бор эди. Аммо, иш бошиданоқ чаппасига кетиб, ўзини ўнглаб ололмади. Раислар бири келиб, бири кетиб тез-тез алмашилиб турди. Ана шундай шароитда янги таклифларни амалга ошириб, ҳавас билан ишлаб бўлармиди... Ойлар, йиллар ўтди. Қоратой ҳам бора-бора ишнинг боришига қараб кўникиб қолди...

Тақдир атайлаб қилгандай, кўп вақтлар Қоратой билан Собирбекнинг турмуш йўлини бир йўлдан бошлаб борди. Уларнинг қишлоқлари ҳам ёндош эди, ёшлигидан бир-бири билан таниш эдилар, кейинчалик ўспиринлик кезларида «ШКМ»² мактабида бирга ўқишди. Уруш пайтида ҳам улар бир батальонда хизмат қилдилар.

Белоруссияда бир походда кетаётиб, жилдираб оқаётган кичик сувнинг бўйида дам олиб ўтиришганлари ҳали ҳам эсида сақланиб қолган эди. Секин оқаётган кичкинагина арикчанинг ёқасида соя ташлаб турган буталар, сув ичида ўсган қалин қамишлар, мусаффо осмон, сукут сақлаб турган тушки пайт, хуллас, атрофдаги жамики нарсалар нафасини ичига сақлаб, ўша сокин оқаётган сув тинчлигини бузмаётгандай бўлиб туюларди. Шу пайт отишмаларнинг овози ҳам эшитилмай, бир лаҳзага уруш даҳшатлари унутилиб, тинчлик ҳукм сурарди. Бундай сукунат оғушига чўмган солдатларнинг ҳар бири ўзича турли хил ширин хаёлларга бериларди.

² «ШКМ» – 30- йиллардаги овул қишлоқ ёшларининг мактаби.

Собирбек этигини ечиб қайта кияётган эди, кўзи сувга тушиб тикилиб қолди:

– Эҳ оғайни, бизнинг кадрдон тоғ сувларимиз қандай ажойиб-а. Уларни жуда ҳам соғиндим-да, Қоратой! – деди у. – Ҳар бир ариқнинг суви ўзича бир туганмас бойлик эканини энди пайқаб ўтирибман. Окопда ётганимда баъзан сувнинг шилдираб оқаётгани эшитилиб тургандай бўлади... Омон-эсон уйга қайтиб борсак, албатта сувчи бўламиз... Ўшанда сен ҳам мен билан бирга қўшилиб далага суғоришга чиқасан. Ахир, деҳқоннинг хузур-халовати ўшанда эмасми? Сенинг Хонимгулингни ҳам бирга эргаштириб оламиз... Далага сувни бошқариб борамиз-да, кейин мен сизларга ашула айтиб бераман. Суғоришда тилсиз киши ҳам куйламасдан туролмайди! Ёвни енгиб, омон-эсон қайтсак, тилагим шу!..

Ўшандан бери орадан қанча йиллар ўтиб кетди. Уларнинг иккаласи ҳам урушдан бир вақтда қайтиб келишди, иккови ҳам мироб бўлиб бирга ишлаб юришди. Қоратойнинг оғир табиатлилиги ва тунд мижозига қарамасдан улар ўртасидаги дўстлик алоқалари аввалгидай давом этаверди. Бироқ, кунлардан бирида Собирбек ўз ўртоғи Қоратойнинг қаллиғи Хонимгулни севар эмиш, деган сўз чиқиб, овулда миш-миш гаплар тарқалди. Шу-шу Қоратойнинг дўстидан кўнгли совиб, Собирбекдан узоқлаша бошлади.

Қоратой Хонимгулга уйлангандан кейин ҳам Собирбекка очик кўнгил билан қўл бергани йўқ. Қоратой бу ҳақда қанча ўйлаб кўрса ҳам, бир қарорга келолмай, сабр косаси тўлиб юрди. Бунинг сабаби ҳам бор эди, албатта, у сиртдан қараганда унчалик сездирмай юргани билан Хонимгулни жондан азиз кўрарди. Унинг ичи торлиги ҳам, рашк қилиши ҳам шунга яраша эди: Хонимгулга бирор киши кулиб қарадими, бўлди, жонажон дўстими, туғишган кишисими – ким бўлишидан қатъи назар, заҳарини сочиб, ҳазилми, чинми, суриштириб ўтирмасдан, қўлга тушса шу заҳотиёқ жикқа-муштлашишдан ҳам қайтмасди.

Илгаридан шубҳаланиб юрган ёвуз ниятли Қоратой Собирбекнинг ҳар бир босган қадамини кузатиб юриб, унга нафрат билан қарай бошлади. Буни сезган Собирбек ҳам у билан кўпдан бери гапиришмас эди. Қоратой Собирбекнинг бундай юришини кўриб ўзича: у Хонимгулни унутолмаяпти, Собирбек менинг бахтимга чанг соляпти, деб сал нарсадан гумонсираб юрди. Бора-бора Қоратой Собирбекнинг меҳнатда эришган ютуқларига ҳам ҳасад билан қарай бошлади. Сиртдан қараганда у Собирбек эришган муваффақиятларни назар-писанд қилмай юрган бўлса ҳам, аслида уни кўрганда ичидан зил кетиб юрарди. Тўғри, Қоратой ҳам Собирбекдан орқада қолиб кетмаслик учун ҳаракат қилди. Бироқ унинг ишлари нима учундир олға босмади. Булар Қоратойнинг қалбини баттароқ тирнаб-ўртаб, эски кадрдонидан ўртак олишга, ёрдам сўрашга, унга бошимни эгиб бораманми, деган ғурур йўл бермасди. Собирбек бўлса ўчакишгандай номи халқ оғзидан тушмай мақталиб, борган сари обрў-эътибори ортиб бораётган эди. Сўнгги вақтларда Қоратой буни халқ тугул ўз хотинининг оғзидан ҳам эшитиб қолди. Кунлардан бирида Хонимгул Собирбекнинг сурати босилган газетадаги мақолани ўқиб ўтирган эди. Бунга кўзи тушиб қолган Қоратой ҳадеганда сир бой бермай, жимгина турди-да, сўнг сабри чидаёлмай:

– Ие, яна сенинг Собирбегинг ҳақида ёзишибдими? Қани, яна нималар деб мақташибди! – деб, рашки келиб, ичидан куйиб бораётганини сездирмасликка ҳаракат қилиб кулимсираб қўйди. Бундан бир оз олдинроқ Хонимгул дугоналари билан бирга Собирбекларнинг қишлоғида қўйилган кинога бориб келган эди. Айтишларича, у ерда Собирбек билан Хонимгул ёнма-ён ўтиришиб, кинони ҳам кўрмасдан, бир-бирлари билан гапиришиб ўтирган эмиш. Буни эшитган Қоратой хотини билан очикчасига гаплашиб олмоқчи бўлди, бироқ у нари-берини ўйлаб: – Бизнинг овулимизда шу кунгача клуб қурилганига ким айбдор? – деди-ю, яна шаштидан тушди.

Бошидан кечганларини шу тарзда ўйлаб борар экан, Қоратой Учтепадаги экинзорлар томон қандай етиб келганини билмай қолди. У энди жўхориларнинг қай аҳволда эканлигини ўз кўзи билан кўрди. Кўрганларига ишонгиси келмай, кўзларини уқалаб-уқалаб қўйди. Лекин бу

билан манзара ўзгармади. Сарғиш тортиб куйиб ётган бўз тупроқ гугурт чақсанг лоп этиб ёниб кетгудай. Жўхорилар бўлса аллақачон қувраб ўткир қуёш нурига тоб беролмай япроқларини найча сингари қат-қат ўраб олган эди.

Она-Ер, у экинга сут беради, ҳаёт бахш этади. Лекин, у ҳозир етим болалардек ўғай қолган. Унинг сути йўқ, эгасиз қолган, жўхорилар аянчли аҳволга тушиб бари бир овоздан: «Бизга сув керак! Сув! Тезроқ бир томчи бўлса ҳам сув керак!» дея ялиниб-ёлвораётгандай эди. Ана шу пайтда Қоратойнинг юраги умрида биринчи марта, ҳақиқатан ҳам изтироб чекиб, зирқираб оғримоқда эди. Шунда унинг қулоқлари остида яна Собирбекнинг овози жаранглаб эшитилгандай бўлди: «Сен миробсан, сув қўлингда, ҳосил учун сен жавоб берасан. Билиб қўй, Қоратой, элнинг ризқини қийганинг, тер тўкиб қилинган меҳнатни зое кетказганинг учун халқнинг уволи тутади сени».

Шу маҳал кўнгилни беҳуд қилувчи гармсел бошланди. Иссиқ шамолнинг қуюқ тўлқинлари ер бетига олов пурқаб, қолган-қутган сўнгги намликни ҳам сўриб олаётгандай Қоратойнинг баданларини куйдириб ёндирадди.

– Гармсел! – дея бақирарди Қоратой жон-жаҳди билан, нафаси бўғзига тиқилиб. – Гармсел келди! – сўнг у отнинг ёлига муккасидан йиқилиб тушди-да, ўзича бўғиқ овоз билан пичирлай бошлади. – Бундан кўра, менинг сувсиз қолганим яхши эмасмиди?! Бундан кўра, менинг чанқаб ўлганим маъкул эмасмиди?!

Бир оздан сўнг Қоратой бошини бир чулғаб олди-да, ўнқир-чўнқирларга қарамай, дала бўйлаб, чанг-тўзон кўтариб овул томон от қўйиб бораверди. У тизгинни бўш қўйиб чопиб борар экан, ҳозиргина кўчада подани тўсиб турган Хонимгул билан Тўқоннинг олдига етиб келди-да, отни такка тўхтатди.

III

Туннинг биринчи ярми шу кунларда одатдагидан қоп-қоронғи эди. Ой қорайиб кўринган тизма тоғ чўққиларидан кечиқиб чиқаётган эди. Суғориш учун тун энг яхши вақт. Собирбек суғоришнинг қандай бораётганини текшириб юрди. Ҳамма иш жойида. Сувчиларга кундуз куни топшириқ бериб қўйилган, уларнинг ҳар қайсисига алоҳида ер ҳам тақсимлаб берилган. Энди бўлса Собирбек бирор ерга сув чиқмай қолмадимикин деб, марзама-марза юриб суғорилган экинларни кўздан кечириб юрган эди, бир вақт:

– Собирбек, қаердасанг, хо-о-о, Собирбек қаердасан! – деган овоз эшитилиб қолди.

– Мен бу ердаман!

– Сув йўқ! Сув куриб қоляпти! – дея бақирарди ҳалиги сувчи. Собирбек у томон чопиб бораркан, нариги ёқдан яна қийқириқ овози эшитлди:

– Хой, мироб, сув йўқ! Сув қани?

Ҳақиқатан ҳам ариқдаги сувлар ўзидан-ўзи камайиб куриб қолган эди. «Катта ариққа уриб кетдимиз, нима бўлди?» – деганча Собирбек катта ариқ томон чопиб кетди... Ариқ жойида, боя-боягидай. Аммо сув камайганидан камайиб, ариқ тубидаги тошлар қоронғида йилтираб кўриниб турарди. «Тавба, бу нимаси бўлди?» – деб Собирбек ҳайрон қолди-да, каналнинг бнрор ерини сув олиб кетганмикин деган хаёлга бориб, бирдан чўчиб кетди. Бўлмаса бу каналдан ёлғиз Собирбеклар эмас, «Бештош» колхозини ҳам сув ичарди, қолаверса, каналнинг уриб кетган ерини боғлаш осон иш эмас. Унга қанча куч, қанча вақт керак. Суғориш қизғин кетаётган ҳозирги пайтда сувсиз қолиш бу ҳосилдан махрум бўлиш деган гап. Нима бўлса ҳам тезроқ ҳаракат қилиш керак, деб Собирбек тун қоронғисига қарамай, отга яна қамчи босди.

Мана, у каналнинг бошига ҳам етиб келди. У ерда иккала колхоз учун сув бўлиб бериб турадиган катта шлюз ўрнатилган эди. Собирбек отини канал четидаги толга боғлади-да, ўзи каналнинг тепасига ирғиб чиқди ва шлюзнинг кўприги билан юриб бораётиб бирдан тўхтаб

қолди. Собирбек катта ариқ бошидаги шлюзнинг беркитилганини кўриб ўз кўзига ишонмасди. Каналдан ариққа томон ҳеч бўлмаса жилдираб ҳам сув оқаётгани йўқ. Қоратойларнинг шлюзи бўлса, охиригача кўтарилган. Сувнинг ҳаммаси уларнинг ариғида шарқираб оқаётган эди.

«Бу нимаси, буни ким қилди?» – деб Собирбек ўзига-ўзи савол берарди-ю, унга жавоб топа олмасди. У умрида бунақа ҳодисага дуч келмаган эди. Сувнинг шовқин солиб, шарқираб оқаётганидан Собирбекнинг сўзларини эшитиб бўлмасди.

– Йўқ, бу ерда қандайдир англашилмовчилик бор. Бундай бўлиши мумкин эмас. Буни дарҳол тузатиш керак!..– дер эди Собирбек ўзига-ўзи пичирлаб.

У отининг ёнига бориб, ҳамиша эгарининг қошига боғлаб юрадиган катта ключни ечиб олди-да, қайтиб келиб ўзига тегишли сувни очиб юборайин деган мақсад билан ключни шлюзнинг гайкасига солиб бураётган эди, яқин атрофдан бировнинг хайбатли овози эшитилди:

– Тегма унга, кўлингни торт!

Собирбек ялт этиб ён-атрофига қараган эди, кўприкнинг устида қандайдир қанотини ёзиб юборган бургутга ўхшаш, ола-була жулдур ёпингандай бошини ичига олиб келаётган кўланка пайдо бўлди. Унинг афти башараси кўзга кўринмасди.

– Сен кимсан?

– Кўлингни торт деяпман!

– Қоратой, сенмисан? У жавоб бермасди.

– Бизнинг сувни сен бўғиб олдингми?

– Менга сувнинг ҳаммаси керак!

– Бундай ҳуқуқни сенга ким берди?

Қоратой лапанлаганча икки сакраган эди, Собирбекнинг қаршисида пайдо бўлди.

– Йўқол, ҳозир кўзимга кўринма!

– Қоратой, ақлинг жойидами ўзи? Нима деб вайсаяпсан?

– Ҳозир бу ердан кет! Сувни бермайман дедимми, бермайман! Уни ўзим учун эмас, колхоз учун оляпман! Экинлар қувраб кетибди, менга сувнинг ҳаммаси керак. Ҳозир кет, жонингдан умидинг бўлса, бу ердан ҳозир кет! Нима қилсанг ҳам сувни бермайман.

– Бошқаларнинг экини суғорилмасдан қолиб кетса майлими? Бу куракда турмайдиган сўз. Бу ўғрилиқдан бошқа нарса эмас!

– Мен ўғриманми? Тилингни тий! – Қоратой сакраб бориб Собирбекнинг кўлидаги темир ключни юлиб олди-да, орқага бир қадам тисарилиб, қулочкашлаб туриб Собирбекнинг бошига урмоқчи бўлган эди, Собирбек эпчиллик қилиб, Қоратойнинг кўлини ушлаб қолди. Сўнгра у кўлига бутун кучини тўплаб, Қоратойнинг билагини қопқон каби синдиргудек маҳкам сиқиб тураверди. Ниҳоят, ключ Қоратойнинг кўлидан шўлп этиб сувга тушиб кетди. Бироқ Қоратой ҳамон ён бергиси келмади. Афтидан, у ҳолдан тойиб йиқилмагунча олишмоқчи. Собирбекни кўприкнинг четига судраб бориб, сувга итариб юбормоқчи. Буни сезган Собирек бир кўли билан шлюзнинг темиридан ушлаб олиб, ўрнидан кимираммай тураверди. Улар шу зайлда юзма-юз олишиб, кўприк устидан сувга тушиб кетмаслик учун бир-бирини ушлаб, ёпишишарди. Қадрдон дўст бўлиб юрган кезларида ҳам улар бир-бири билан бунчалик яқинлашган эмас эди. Атроф бўлса жимжит, қоронғи, бирор тирик жон йўқ. Фақат эндигина бош кўтариб келаётган тўлин ой “бу олишиб ётганлар ким бўлди”, дегандай, қир орқасидан бош чўзиб қараётган эди. Агарда ҳозир кун қоронғи бўлмаганида, Собирбек Қоратойнинг кутургандай қон тўлган кўзларини баралла кўрган бўларди, чаккасида бўртиб чиққан қон томирларини юраги билан биргаликда гупиллаб ураётганини сезган бўларди, унинг ирвайган оғизлари мурдани эслатарди. Бироқ қоронғида Қоратойнинг куйиб-ёнаётган иссиқ гавдаси, анқиб турган тер ҳиди ва хириллаб чиқаётган сўзларигина сезиларди.

– Сувни бермайман дедим – бермайман! Бу тунда сувдан мен фойдаланаман. Экинлар сувсизликдан қувраб кетяпти!..

Бир оз вақт ўтгач, Қоратойнинг мадори куриб, бўшашган эди, Собирбек уни ўзидан нарига итариб юборди:

– Ўрнингдан жилма, Қоратой! Кўзғала кўрма! – деди Собирбек, – оқибат шу эдими? Ҳосил учун, биринчилик учун шунақа курашишимиз керак экан-да. Сен мени ким деб биласан?

– Сен менга душмансан! – деди Қоратой энтикиб хириллаб. – Сен менга душмансан... Сен менинг севган хотинимга кўз олайтиряпсан, сен мени синамоқчи бўлиб йиғилишларда ёмон ишлайди, деб ишимни муҳокама қиласан. Лекин мени алдаёлмайсан, билиб қўй шуни... Суғоришда қанақа қилиб илғор бўлиб юрганингни ҳам биламан, сен менинг сувимни ҳам туни билан ўзингга фойдаланиб юрибсан...

– Нима-нима? – деди-ю, Собирбекнинг томоғи бўғилиб, бошқа сўз айтишга чамаси келмади шекилли, Қоратойнинг ёқасини қўш қўллаганича ўзига ниқтаб тортиб, шу бўйича қимирлатмасдан хиппа бўғиб тураверди, сўнг қоронғида унинг кўзидан кўнглида нималар борлигини билиб олмоқчи бўлгандай, юзига анчагача тикилиб турди-да, қандайдир ўкинч билап бошини чайқади:

– Ҳаммаси тушунарли! Мен кетдим. Аммо шуни билгинки, сенинг ариқларинг шунча сувга чидаш беролмайди... Сен ўзингга-ўзинг душманлик қиляпсан... Агар бир хўплам сув бекорга кетса, кейин ўзингдан ўпкала...

Собирбек кетгандан сўнг Қоратой кўприкнинг устида туриб, ой нурида оқариб кўринган Собирбекнинг гимнастёркасига анчагача қараб қолди. Собирбек бу тўқнашувда ғолиб чиққандай бошини баланд кўтариб, кўкрагини кериб, мардонавор одимлаб кетаётган эди, Қоратойнинг бўлса боши айланиб, бутун вужуди олов бўлиб ёнаётган эди. У ҳозир ўзини ғоят кучсиз, биров адаштириб, ёлғиз ташлаб кетган гўдак сингари ҳис қиларди. Шу пайт у кетиб бораётган Собирбекка: «Тўхта! Менга сувинг керак эмас, сувингни ол!» деб бақариб юборишига сал қолди.

Ўз қилмишини тўғри деб топиш ва ундан қаноат ҳосил қилиш учун Қоратойга яна нимадир етишмаётган эди. Каналнинг тепасидан чопиб тушган Қоратой ариқ ёқасига келиб ўтирди-да, жонимни жабборга бериб топган сув сенмисан, дегандай томоғи куриб-чанқаган киши каби ҳовучлаб култ-култ сув ичди-да, ўзича нималарнидир гапираётган эди:

– Шошмай тур, ҳали мен сенга кўрсатиб қўяман. Энди ҳамма сув ўз қўлимда... Бу кеча ҳамма экинларни суғориб оламан. Муддаом шу. Мени ўғри деб кўрсин-чи, мен ўғри эмасман!.. Улар экинларини тўрт-беш марталаб суғориб олишган. Бир кеча сув олмаса олмабди-да... Бизга бўлса ҳозироқ сув керак. Мана, яна гармсел эсиб келяпти... Йўқ, Собирбек, бекорларни айтибсан, бизга олти кулоқ эмас, ўн-ўн беш кулоқ сув керак... Учтепадаги жўхориларга сувни ўша эски ариқлар билан олиб бораман.

Ҳақиқатан ҳам ариқда катта сув тўлқинланиб оқаётган эди. Унинг кучли оқимига қараб турган Қоратойнинг кўзлари жимирлаб кетди. Баҳорги тошқин дарё каби қирғоқлари билан тўлиб оқаётган ариқ сувига кафтингни солиб тўсмоқчи бўлсанг, сув гўё асов тойдек сапчиб, дуч келган томонга олиб кетиши мумкин. Сув эркин оқишни яхши кўради. Агар унга кулоқ солиб турсанг, сув ўзининг кучли оқими билан ариқ қирғоқларини кемириб кетиб, кўзга кўринмас қумларни муттасил оқизиб бораётгани эшитилади.

Бироқ Қоратойнинг хаёли бошқа нарсада эди. У бугун қандай бўлмасин, туни билан экинларнинг ҳаммасини суғориб олмоқчи эди. Сув ҳозиргача Учтепага етиб борганини, у ерда сувчилар кечадан бери шайланиб, тайёр бўлиб турганини хаёлидан ўтказди-да, Қоратой ўрнидан сапчиб туриб қувончидан ўзича мийиғида кулиб қўйди. Ҳа, суғориш бошланди! Энди тезроқ ҳаракат қилиб қолиш керак...

IV

Қалин канопнинг қоқ ўртасидаги ёлғизоёқ йўл билан чор атрофга назар ташлаб бир аёл келарди. Унинг бошига бир ўрам қилиб боғлаб қўйилган оқ рўмоли елкасига сидирилиб тушган, қўйлагининг ёқалари очиб юборилган, қоронғида кўкси оқариб кўриниб турарди. Бу Хонимгул эди. У шошилганича қаергадир кетиб борарди. Уйкусидан чўчиб уйғониб кетган тўрғай ёнидан париллаб учиб кетган эди, Хонимгул чўчиб кетиб қичқириб юборишига сал қолди ва кўрққанидан қўлидаги тугунчани кўкрагига босиб олди. Йўқ, у қўлидаги тугунчани ташламоқчи эмас. Қоратой ишга бугун овқат емасдан кетган, яна бунинг устига, унинг кайфияти ҳам бузук эди. Агар бирор ҳодиса юз берганини билганда, Хонимгул Қоратой учун жонини беришга ҳам тайёр эди...

Шу пайт аллақаердан:

– Қоратой! Қоратой! Сув уриб кетди! Тезроқ кел! – деган кучли овоз эшитилди.

Шошиб қолган Хонимгул ўша томонни кўзлаб чошиб кетди. Уч-тўрт киши, кимлигини билиб бўлмасди, уриб кетган ариқ ёқасида уймалашиб ётган эди. Аммо Хонимгул улар орасидан Қоратойни дарров таниди. У сув ўйиб кетган ариқ ўртасида энкайганича нимагадир уриниб ётган эди. Катта ариқдан сиқилиб оқаётган кучли оқим йиртқич хайвон каби тутқич бермай, қирғоқни узиб-юлқиб, тупроқ чиқиндиларини ўзи билан бирга оқизиб сойга томон чопарди. Сувнинг шовуллаб оқаётган оқими ичидан дам-бадам кишиларнинг шовқин-суронлари эшитилиб қоларди.

– Бўл!.. Тезроқ! Чимни олиб кел!.. Тошни бос...

Хонимгулнинг етиб келганини ҳеч ким пайқамаган эди. Бироқ унинг қаердан, қачон келганига ҳам ҳеч ким ҳеч қанча таажжубланмасди. Хонимгул сув кечиб, Қоратойнинг олдига югуриб борди. Қоратой унга ялт этиб бир қараб қўйди-да:

– Чим, чим олиб кел! Тезроқ! – деб буйруқ қилди. Ундан кейин нима бўлганини Хонимгул яхши англамасди. Боши қотиб, ганграб ўнгими, тушими, фақат жон-жаҳди билан чим ўйиб ётганини биларди, холос. Чимни ердан ажратиб олиш қийин, уни тирноқлари билан узиб олиш керак. Чим жуда оғир бўлса ҳам, Хонимгул уни ташламай, бола кўтаргандай кучоқлаб кўкрагига қисиб, Қоратойга олиб келарди. Қоратой бўлса хотинига бирон нима демасдан бўғилиб хирилларди. Шу чоқ нариги томондан бировнинг қичқирган овози эшитилди:

– Нима? Нима бўлди?

– Тезроқ, тезроқ бўлинглар! Сув олиб кетяпти!..– Мускуллари темирдай бўртиб чиқиб, ҳансираб, бир-бировларини туртишиб сув билан олишиб ётган одамлар орасидан аёлнинг ҳорғин овози қулоққа чалинди. Хонимгулнинг оёғига тош тушиб кетган эди. У оёгининг оғриғига чидай олмасдан «вой жоним», деганча тишини тишига босиб, сувнинг ичида ўтириб қолган эди, нариги ёқдан Қоратойнинг «бўлинглар», деган буйруғини эшитиб, ўрнидан ирғиб турди. Шу захоти бир нарса қирс этиб кетди. Нима бўлди, оёғи синдими?.. Қоратойнинг қоқаётган қозиги синиб кетган эди...

Кўзлари жимирлаб тиниб кетди...

– Бари бир, бўлмайди!

– Нега бўлмайди?

– Эски ариқ эски қўйлак сингари, бир жойини ямасанг, иккинчи ери йиртилаверади.

– Бас қил!

– Бундан чиқди, ишлаб ўлгин деб қўя қол?

– Ўл!

Яна шиддатли кураш давом этади! Сув – бу тилсиз ёв. У бостирилган тош ва чимларнинг остидан отилиб чиқиб, ҳамма ёққа тошиб, бузиб бораётган эди. Уни жиловлаб бўлмасди... Қўлларининг тобора мадори қуриб, юзларидан номақоб тер қуйиларди... Сувчилар Қоратойдан норози бўлиб, уни кўришга кўзи йўқ эди...

– Шу ҳам ариқ бўлди-ю, ичидаги чўп-хасига ўралашиб йиқиласан киши... Яна ундан сув

қандай оқсин...

- Ариқларни дурустроқ қазитмай раис билан мироб нима қилиб юрибди...
- Буларнинг ҳаммасига Қоратой айбдор, икки ўртада на ўзига, на ўзгага қилди...
- Текин томоқ юракни оғритади!

Бу сўзларни Хонимгул ҳам эшитиб турган эди. «Улар нима дейишяпти, Қоратой бирор қалтис иш қилиб қўйдими?» деб кўрқиб кетди.

Сувчилардан бири жаҳл билан бақирди:

- Бас энди, сувни очиб юбор!

Кимдир биров сувни ариққа ташлаб юбориш учун шлюз томон югуриб кетди. Қоратой бўлса, бир-икки сакраб етиб келди-да, унинг йўлини тўсди.

– Сенга ким айтди сувни ташлаб юборсин деб? Ҳозироқ изингга қайт! Жавобини ўзим бераман!

– Ниманинг жавобини берасан? Бировларнинг сувини очиб олиб, ариқларни бузиб юборганингими?

Қоратой лом-мим демасди. Қовоқ осган бўйича қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлиб тўпланиб турган сувчиларга томон кўлидаги кетмонини салмоқлаб яқинлашиб борди.

Ҳалиги сўзларнинг маъносини, куёвининг қилмишларини Хонимгул энди аниқ англаб етган эди.

Қоратой сувчиларга ғазаб билан ташланди:

- Ишни ташлаб кетишга ким рухсат берди?
- Кўп бақираверма! Яхшилиқ билан сувни очиб юбор!
- Сен ўғирлаган сув учун биз жавоб бермаймиз!

– Очиб юбормайман! – деб бақирган Қоратой жони бўғзига келиб, кетмон кўтариб сувчиларга ҳамла қилди.

Шу заҳоти сувчилардан бири уни ўз кетмони билан тўсиб қолди, кетмонлар бир-бири билан тўқнашиб, қоронғида олов учкунлари чакнади. Сувчилар кўплашиб Қоратойни босиб йиқитиб, кўлидаги кетмонини тортиб олишди. Қоратой шунда ҳам тинчланмасди. У олдида турган одамларни боши-кўзи демасдан сола бошлади.

Бошқалар уни ушлаб кўлини орқасига қайиришган эди. Қоратой қўлдан чиқиб кетиб, икки-уч қадам нарига бориб йиқилиб тушди. Бироқ яна ўрнидан тура солиб, кутурган ҳайвон каби олишиб кетди.

Ҳангу манг бўлиб қолган Хонимгул тили калимага келмай, мажоли куриб, ўша ўтиргани бўйича ўтириб қолди.

– Вой, бу қандай мудҳишлик! – деганича Хонимгул муштлашиб ётганларни ажратмоқчи бўлиб, ўзини уларнинг орасига отди. Гандираклаб ҳолдан кетган Қоратойнинг олдини тўсиб, ураётган одамлардан уни ҳимоя қила бошлади:

– Қўйинглар, садағанг кетайлар, ҳой бу нима қилганларинг, бола бўляпсизларми, қўйиб юборинглар! – деб Хонимгул йиқилиб-сурилганича Қоратойни ажратиб олишга талпинарди. Кўзига қон тўлиб, жон талвасасида олишаётган Қоратой аёлига бўй бермай, уни қайта-қайта силтаб ташлади. Шунга қарамай Хонимгул ўзини қоронғида муштлашиб ётган оломон орасига отиб сувчиларга ялиниб-ёлворди:

– Қўйсаларинг-чи, айб сизларда эмас... Қўли билан қилган, боши билан жавоб беради. Бунга Қоратойнинг ўзи жавоб берсин, сизлар кетаверинглар... Кетинглар ҳозир... Урманглар деяпман!

– Ҳой, уришни ким бошлади? Унинг ўзи эмасми?

– Бошлаган бўлса, бошлагандир, ўчларингни мендан олинглар, ундан кўра, мени уринглар.

– Нега сени урар эканмиз... Ҳозир кетамиз, бу ерда ётиб қоладиган одам йўқ. Бироқ биз буни шу бўйича оқибатсиз қолдирмаймиз. Тегишли жойда гапиришиб оламиз... «Кўрамиз! Ҳали

парторг, правлениенинг олдига ҳам борамиз!» – деганча сувчилар кетмонларини елкаларига ташлаб, овулга йўл олишди.

Қоратой бўғиқ овоз билан:

– Тўхта! Орқага қайтинглар, ҳозир қайтинглар! – деб бўйнига осилиб олган Хонимгулни судраб, улар томон интиларди.

Сувчилар тўхтамади, унга жавоб ҳам қилишмади. Бир оздан сўнг улар қоронғида ғойиб бўлишди.

Боядан бери олишавериб ҳолдан кетган Қоратойнинг эси оғиб, бутун вужуди титраб-қалтираб, қўллари латгадай шалвираб қолган эди. Дала устидан гўё момақалди роқ гулдураб ўтиб кетгандай атроф жимжит.

Димикқан илиқ тун майин тортиб қизиб ётган ер бетига салқин тушаётган эди. Ариқ бўйлаб тиғиз ўсган ихрож билан сариқ бош ўсимликларнинг ўткир ҳиди ҳавода анқиб турарди. Канал тарафдан қурбақаларнинг қуриллаши элас-элас эшитилиб турарди. Нариги ёқда эса қалин бутазор оралаб она туя ўтлаб юрибди. У бўталогини эркалаб, чўзиқ овоз билан ўзига чорларди ва янтоқ пояларини киртиллатиб чайнади.

Ҳа, табиат одатдагидай тинч, ўз маромида, унинг осудалигини фақат биргина нарса – ариқнинг шариллаб оқаётган суви бузмоқда эди. Кичкинагина камарчадан куч билан отилиб чиқаётган сув сой бўйлаб шаркираб оқмоқда. Қоратой бошини куйи солиб, ўртаниб ётган юрагини тўхтатолмай камардан пишқириб қайнаб чиқаётган сув каби энтикиб, оғир нафас оларди. Унинг «дик-дик» ураётган юраги куёвини қучиб турган Хонимгулга гўё ўз қалби ураётгандай аниқ сезилиб турарди. Мана, сув сўнгги тош ва чимларни ҳам суриб оқизиб бормоқда. У ўчакишгандай, аввалгисидан ҳам кучлироқ шарилламоқда.

– Буни мен ёлғиз ўзим учун қилдимми? – деярдди Қоратой ўз-ўзича, кимга юзланишни билмай. – Йўқ, колхозни деб қилдим... Сув бўлмаса... Экин майдони йилдан йилга кенгайиб бораётган бўлса...

Хонимгул куёвининг бу нолишини кўриб, юраги товланиб кетди:

– Ҳечқиси йўқ, Қоратой, кўп хафа бўлаверма! – деярдди Хонимгул куёвининг қулоғига шивирлаб.

Қоратой бир хўрсиниб, Хонимгулни кучоқлаб турган қўлларини ажратиб, уни нарига итариб юборди.

– Кет бу ердан! – деди у зарда билан қаҳри келиб. – Кўзимга кўринма, йўқол!

Хонимгул бирон нарса демасдан жимгина қайрилди-да, одимлаб кетди. У юриб бораркан, йўл-йўлакай қуврайларнинг бошини чимчиб, уларнинг аччиқ донларини кафтида уқалаб, ерга сепиб борарди.

Ёлғиз қолган Қоратой яна бир оз ўтирди-да, сўнг тўғонни кўзлаб юриб кетди.

V

Тонг ҳам ота бошлади. Тоғ ён бағирларига ўрнашиб олган паға-паға енгил булутлар уйқудан секин-аста бош кўтара бошлади.

Қоратой бўлса ерда чалқанча тушиб ётган эди. Ҳозир у ерни кучоқлаганича ёлғиз ётарди.

Ер ҳаммасини тушунади, одамнинг севинч-қувончига ҳам, қайғу-аламига ҳам шерик бўлиши, ўз бағрига сингдириши мумкин. Мана, ҳозир ҳам чуқур хаёллар оғушига чўмиб ўтган воқеани эслаётган Қоратойнинг тинчини бузгиси келмагандай, секин-аста ёришиб келаётган тонг шуъласи ер бетига тўшалиб, юқоридан эсаётган майин шабада унинг зиркираб-қақшаб оғриётган танаси, кавариб кетган қўллари узра гирдикапалак бўларди. Қоратой ётган ерга яна кимдир биров шарпасиз яқинлашиб келди-да, унинг ёнига ўтира қолиб, Қоратойнинг бошларини, кифтларини силай бошлади. Бу илиқ қўллар Қоратой учун ғоят яқин, ғоят ёқимли

туюларди. Қоратой заррача бўлса-да, қўзғалишдан қўрқарди; гўё сал қўзғалса бу оромбахш лаҳза, жон ато қилган бахт қуши парвоз қилиб, учиб кетиб, иккинчи марта қайтиб келмасдек бўлиб туюларди.

«Қадрингга етмадим, Хонимгул, – деб ўйлаб ётган эди у. – Сенинг табиатингни тушунмасдан пастлик қилдим. Кечир мени, юзингга қандай қарайман энди. Бахт-толе деган нарса фақат уйда, ўчоқнинг бошидагина эмас, балки эл билан, коллективнинг меҳнати билан чамбарчас боғлиқ эканини ўзинг ҳам тушунган бўлсанг керак...»

– Қоратой, ўрнингдан тур, Собирбек келяпти! – деб шивирлади Хонимгул. Қоратой бошини саланглатиб ўрнидан турди.

– Ма, далада қолиб кетибди, бошингга кийиб ол, – деб Хонимгул унга қалпоғини узатди. Қоратойнинг чангга ботган уст-бошини қоқиб, қўйлагининг йиртилган жойларини тўғрилаб, қистириб қўйди.

– Мен уйга кетаверайин, сен кейин борарсан... Отинг қўрғоннинг нариги ёғида тушовли юрибти, – деди Хонимгул кетиб бораётиб.

Собирбек ариқни ёқалаб секин келаётган эди. У баъзан узангига оёқларини тираб, отининг жилловини тортиб, атрофга назар ташлаб борарди. Балки, у янги ариқнинг қаердан тушишини мўлжаллаб юргандир.

Қоратой жимгина қараб турарди.

Дўст олдида жавоб беришдан кўра душман қўлида ўлган яхши эмасми?!

1954 йил

Асил Рашидов таржимаси

БАЙДАМТОЛ СОҲИЛЛАРИДА

I

Кутилмаганда ёмғир қуйиб берди. Бир зумда пайдо бўлган лойка сел чуқур жарликларни ювиб, кекса арчаларни таг-томири билан қўпориб, йўлидаги тошларни суриб-супуриб, даралар оша шарқираб оқарди. Даҳшатли бу оқим ана шундай шиддат билан бориб, Байдамтолга қўшилди.

Пишқириб, қутуриб оқаётган дарё ўзини қўйишга жой тополмай, дара бўйлаб шовқин соларди. Қош қорайиб қолган бўлса-да, аҳён-аҳёнда ўркач-ўркач ваҳимали қора тўлқинларни жон-жаҳди билан қирғоқ томон ташланишини кўриш мумкин эди. Шиддаткор тўлқинлар куч билан тошларга урилар ва парча-парча бўлиб, яна шовуллаганича қайтиб кетарди.

Яна сал ўтмай сув билан қоя тўкнашиб, дарани гулдурас овозлар қоплаб оларди. Тўлқинлар сиғишмаётгандай бир-бирининг устига мингашарди. Гоҳо-гоҳо айғир каби олишиб, осмонга сапчишарди. Дарё тепасидаги пўлат симга осиб қўйган люлькани ҳозир узиб кетаётгандай туюларди. Тўлқинланиб оқаётган дарё тепасидаги улкан қора қоялар қовоқларини солиб ҳеч нарса билан иши бўлмагандай эътиборсиз туришарди. Унчалик катта бўлмаган ҳовлида ит гингширди. Қоронғи дераза остига ўтириб олган кучук, елкасини ялаб кетаётган аччиқ совуқ изтиробидан бўлса керак, тобора қаттиқроқ увилларди. Шамол унинг овозини баланд даралар оша узоқ-узоқларга олиб кетарди.

Ася ухлай олмади. Айниқса, чакмоқ чақиб, гўё биров дераза остига келиб гугурт чакқандек, бир зумда ҳамма ёқ ёришиб кетар, ёмғир сели оқиб тушаётган ойна ортидан увадага ўхшаган сур булутлар мўралаганда кўзига алвасти кўрингандай, унинг юраги орқасига тортиб кетарди. Улар, хатто Асянинг кўзига ойнани чертаётгандек бўлиб туюларди. Ася кўрққанидан кўлидаги очик китобни кўксига босди. Ваҳима ичида кўзини юмди-да, нафас чиқармай ташқарига секин кулоқ солди. Деворнинг шундай орқагинасида гидротехник Бектемирнинг оиласи яшарди. У ёқдан онда-сонда гангир-гунгур гапиришган ва йўталган овоз эшитилиб турарди. Бу Бектемирнинг отаси кекса Асилбойнинг шарпаси эди. У обдон азоб чекар, афтидан бугун чолнинг суяклари яна қақшаб оғриб азоб бераётганга ўхшайди. У кучукни бир неча бор бақириб-чақириб сўкиб олди:

– Кет, йўқол, Бойкурен, йўқол бу ердан! Овозингни ўчир, касофат, ўлгинг келяптими? Ўчир овозингни!

Сўнг Асилбой Ася ётган хона эшигига яқинлаб келди-да, йўталганича жаҳл билан гапира бошлади:

– Ҳали ҳам ётмадингми, Ася? Чироғинг ҳамон ёниб турибди, дам олсанг бўлмайдами, қизим? Китобни ўқишга кейин ҳам вақт топилар. Ё кўрқяпсанми?

– Йўғ-е, отажон! Сиз ташвишланманг, ётиб ўхлайверинг, иссиқроқ ўраниб олинг, – деди Ася.

– Қани энди уйку келса?! Ёмғир ҳам жонга тегди, ер ютгур кучукнинг овозини айтмайсанми, дард устига чипқон бўлди...

Орқадан хуноб бўлиб гапираётган келинининг овози эшитилди:

– Вой худо-ей, жимгина ёта қолмади бу чол, ахир болани уйғотиб юборасиз-ку?! Ит билан нима ишингиз бор, акиллаб-акиллаб ўзи жимиб қолади!..

Аммо қулоғи оғирлашиб қолган Асилбой бу гаплардан кейин ҳам тинчимади. У тўшакларини қайтадан тузатаётиб яна қаттиқроқ ғўлдираб гапирди:

– Эй худо, ўзинг паноҳингда асра! Нахотки фалокат юз берса! Байдамтолнинг қутуриб оқаётганини қаранг! Люлькани симдан узиб кетгудай бўлсам, қидириб топиб бўбсан. Худо, мунча қаҳринг келмаса, вой белим, белгинам синиб кетяпти!

Эрталаб қуёш тоғлар орасидан тиғ уриши биланок, Бектемир отни эгарлаб, дара томон йўл олди. У тоғдаги йиртқишлар юрадиган сўқмоққа қўйиб келинган қопқонни тунги сув оқими олиб кетмадимикан, деб у ерга эртароқ етиб боришга шошиларди.

Ёмғир ҳам тиниб қолди, аммо сувга ботган кигиздек оғир булутлар ер устида муаллақ осилиб турарди. Бир кечадаёқ чўққиларни ва тизма тоғларни қоплаб олган оппоқ қор кўкиш тортиб эриб ётган эди. Қор уюмлари оралаб дарадан эсаётган аччиқ изғирин киши баданини жунжиктирарди. Ер бағирлаб ётган ўт-ўланлар ва буталар сувга ботган бошларини силкитиб-қоқиб, қаддиларини ростлаётган эдилар.

Сўқмоқ йўл сирпанчиқ бўлгани учун Бектемир отини секин йўрттириб борарди. У от жилловини бўш қўйиб юбориб, ўз ишлари ҳақида хаёл суриб кетди. Кутилмаганда от таққа тўхтаб қолди, «чу-чу»лаб ҳайдаса ҳам ўрнидан қўзғалмади. «Бу нимаси бўлди, бирон нарсани сезяптими?» – ўйлади Бектемир ва чор атрофга назар ташлади... Сўқмоқдан бир неча қадам нарида бир одам ётар эди. Бектемир бу тасодифдан лол бўлиб, турган жойида қотиб қолди. У одам жарлик остида, сувнинг қовлаб кетган ерида ер қучоқлаб ётарди. Бошида ва куртқасининг йиртиғидан кўриниб турган қўлида қотиб қолган қон излари бор эди.

«Тирикми ё ўликми?» – Бектемир отдан тушмай эҳтиётлик билан яқинроқ келиб: «Бу ким бўлди экан?» – дея қаради:

Байдамтолда ҳеч ким яшамайди, бу яқин ўртада қишлоқ ҳам йўқ. Тўғри, баъзан овчилар келиб туришади, уларнинг ҳаммаси таниш кишилар бўлиб, ҳар гал келганларида ов ҳақида Бектемир билан маслаҳатлашиш учун, албатта гидрология пунктига тушишади. Бу одам эса овчига ҳам ўхшамайди. Яна сочини ҳам шаҳарликларникига ўхшатиб олдирган, кийимлари ёққа ботган, билагида соати...

Бектемир унга синчиклаб қаради. Бу кишининг бутун тун бўйи ёмғир остида қолиб кетгани кўриниб турарди. Гавдасининг ярмини жарликдан оқиб тушаётган лойқа сув кўмиб юборган. Кўринишидан ёш йигитга ўхшайди. Кийимининг тиззаси ва тирсагидан йиртилганига қараганда у қаттиқ олишган, юқорига эмаклаб чиқишга интилган. У ҳозир ҳам жарлик тубидан худди эмаклаб чиқаётгандек бўлиб ётибди: ўнг қўли олдинга узатилган, бармоқлари тошни тимдалаб – тирмашганича турибди. Қаердан ва қайси томондан келди экан у? Буни аниқлаш мушкул – ёмғир изларни ювиб кетган.

Шу маҳал ётган одам кутилмаганда қўзғалиб, секингина ингради.

«Хайрият тирик экан ҳали!» – севиниб кетди Бектемир ва отдан сакраб тушиб, унинг қўлини ушлади.

– Ҳой ўрток, менга қара!

Аммо у жавоб бермасди. Бектемир машаққат билан уни чалқанча ётқизди, ёқаларини ечиб, кўкрагига қўлини қўйди. Юраги ҳали уриб турарди. Бектемир унинг киссаларини қовлаб кўрди, комсомол билетидан бошқа ҳеч нарса топмади. Билетнинг сувга ботган варақлари бир-бирига ёпишиб, сиёҳлари ёйилиб кетган эди. Бектемир қуйидаги уч сўзни ўқий олди, холос: «...Алиев Нурбек... 1930...»

– Қизик!– бошини чайқади Бектемир. Сўнг Нурбекни эгарга беозор ўнгариб олиш учун отни қулайроқ жойга етаклаб келди.

II

«Пенициллин «тугаяпти, нима қилиш керак?» – Нурбекнинг бу ерда эшитган биринчи сўзи шу бўлди. Бу сўзлар худди узокда гапирилгандек қулоғига аранг чалинди. Аммо бу сўзларни ким сўзлади, у кимга тегишли, буни Нурбек англамасди. У ҳар қанча уринса ҳам кўзини очолмади, мажולי қуриб, ўзини аллақандай зулмат ичига қулаб тушгандек ҳис этди.

Кейинроқ Нурбек кимдир оғзига сув қуяётганини сизди. Оғзидан оқиб тушаётган муздек

сув унинг қўйнига тушганда у секин кўзини очди. Бу сафар у, кимдир биров бошида энгашиб туриб:

– Қаранг, Асилбой ота, кўзини очди! – деганини аниқ эшитаётган эди.

Нурбек гапираётган киши ё қиз бола ёки ёш жувон эканини овозидан билди. Бироқ шунда ҳам унинг юзини кўрмасди: кўз олдини тумандек қоронғилик қоплаб олган, ҳеч нарса кўринмасди. «Бу эҳтимол тушим бўлса керак»,– ўйлади Нурбек. Шу пайт иккинчи бир киши гапга аралашди, у ҳар ҳолда кексароқ кўринарди.

– Ҳа, қизим, у яна ҳаётга қайтди!– деди-да, енгил тортиб нафас олди.– Сен савоб иш қилдинг, Ася! Мана буни худонинг кудрати-ю, дорининг кўмаги дейдилар!

Улар яна нималар ҳақидадир пичирлашиб гапиришдилар-да, сўнг чиқиб кетишди. Чол эшикни эҳтиётлик билан ёпаркан:

– Дамини олсин, бечора!–деди.

Аста-секин беморнинг кўз олди равшанлаша бошлади. Нурбек унчалик катта бўлмаган, янги оқланган озода хонага ҳайрон бўлиб кўз югуртириб чиқди. У қандай қилиб бу ерга келиб қолганини билмасди, лекин хонада бирон маданиятли киши яшашини дарров сизди. Жавонларда тартиб билан териб қўйилган китоблар, стол устида эса алланималар ёзилган қоғоз тахлоғлиқ турарди. Бурчакдаги шкафта Нурбекка нотаниш бўлган қандайдир приборлар қўйилган. Деворда альпинистларнинг кўзойнаги осиглиқ турибди. Аста эгилиб дераза томон қараган эди, кўзи тумбочка устидаги ойна ва кўпчилик бўлиб олдирилган суратга тушди. Суратнинг тепасига «География факультети» деган сўзлар ёзилган. Деразадан тоғ чўққилари, мовий осмоннинг бир парчаси кўзга ташланиб турарди. Қаердадир ёнгинасида, гўё уйнинг ёнбошида дарё тўхтовсиз шовуллаб турарди.

– Ҳеч нарсани эслолмайман!– пичирлади Нурбек ва ойнага тикилганича қараб қолди. Ранглари синикиб, юзлари ичига чўкиб кетган, кўпдан бери соқол-мўйловига устара тегмаган, боши бинг билан ўраб боғлангаг киши каравотда ётган бўйича ойнадан унга тикилиб қараб турарди.

– А-а! – бақирди Нурбек. Унинг юзлари оғриқ ва даҳшатдан ўзгариб кетган эди. Гўё у қандайдир жирканч ва ваҳший бир қиёфани кўргандек бўлди. Нурбек кўли билан юзларини беркитиб, инграганича тескари ўгирилиб ётди. Эшик очилганда эса кўрқувдан чўчиб кетиб, қўлларини юзидан олди. Хонага узун сочларини орқасига тугиб олган, эгнида чанғичилар костюми ва оёғига қалин чармли тоғ ботинкаси кийиб олган бир қиз кириб келди.

– Қалай, дурустмисиз? – оддий бир оҳангда бемордан ҳол-аҳвол сўради ва қўлидаги чойнакни столга қўйди. Нурбек қип-қизариб кетди. Ёнингда қиз бола турса-ю, йигит бўла туриб каравотда ялпайиб ётсанг, қизиқ туюлар экан. У туришга ҳаракат қилиб кўрди.

– Сиз нима қияпсиз?! Ётинг, туриш мумкин эмас сизга!

Нурбек қизга жавоб бермоқчи эди, лекин улгура олмади, қовурғаси тагида қаттиқ санчик туриб, кутилмаганда нафаси бўғилиб, йўтал тутиб қолди. Нурбек икки букилиб кўкрагини чангаллаганча хириллаб ётган эди. Қиз кўрқиб кетганидан нима қилишини билмай, хонада гир айланарди. Охири, келиб Нурбекнинг бошини тутди. Йўтал тўхтагач, енгил нафас олиб, беморнинг манглайини сочиқ билан арта бошлади.

– Ўпкангиз қаттиқ шамоллаган. Сиз ўзингизни эҳтиёт қилишингиз керак. Кечадан бери ҳушсиз ётибсиз. Ҳароратингиз ҳам баланд. Бугун ҳам ўттиз тўққиз.

Ётинг... Бу ерда ўзингизни ўйингиздагидек ҳис этаверинг... Мен бўлсам, радиобудкада бир неча дақиқа айланиб қолибман...

Нурбек йўталдан сўнг ҳам ўзига келмади, қизга нимани айтишни, нима деб жавоб қайтаришни билмай, хижолат тортиб довдираганча қараб турарди, холос. Эркакларга ўхшаш кийиниб олган бу қиз негадир минут сайин унга яқинроқ ва танишроқ бўлиб туюлар, гўё Нурбек уни кўпдан бери кўриб юргандек эди. У қорачадан келган, оддий қирғиз қизи эди.

Унинг юмалоқ юзи, чиройли кенг пешонаси тоғ шамоли ва куёшдан пишган эди. Таранглашган қалин лаблари ҳозир кулиб юбораётгандай, хамиша майин табассум билан балқиб турарди. Буларнинг ҳаммаси кишида болаларча соддалик ва эзгулик туғдирарди. Фақат унинг кўзларидан жиддийлик ва ўйчанликни сезиб олиш мумкин эди. У унчалик катта бўлмаган семиз ва бакуват қўллари билан кўрпани тузатиб, Нурбекнинг оёқларини яхшилаб ўраб қўйди.

– Қаравот қискароқ, ёстикни баландроқ қўйиб берайми?

– Йўқ, йўқ, ташвишланманг... Кечирасиз, сингилчам, мен ҳозир қаерда ётибман?

Қиз ажабланиб, қошларини чимирди.

– Бу ер гидрология пункти!

– Гидрология пункти дейсизми?

– Ҳа! Сиз Байдамтол дарёси ҳақида эшитгандирсиз? Сизни Бектемир оға топди. Сиз уни танийсизми?

– Йўқ, эслаёлмайман!..

– У бизнинг гидротехнигимиз.

– Бу ерда одам яшайдими?

– Ҳа, яшайди. Лекин жуда озмиз – Бектемир оғанинг оиласи ва мен, холос.

– Сиз бу ерда ишлайсизми?

– Ҳа, гидрологман.

– Менга қилган яхшиликларингиз учун раҳмат, синглим, бироқ... – Нурбек гапиролмай тутилиб қолди. Сўнгра сир бой бермай, сўради: – Сизнинг исмингиз нима?

– Ася. Сизнинг номингиз – Нурбек-а, шундай эмасми? Сиз Байдамтолга бирон-бир муҳим иш билан келган бўлсангиз керак?

Нурбек Асянинг сўзларига жавоб бермади. Тескари қараб бошини кўрпага ўраб олди, лекин шу заҳотиёқ кўрпани ирғитиб ташлаб, қизга ҳўмрайиб қараган ҳолда:

– Мен жиноятчиман! – деди. Ася қўлидаги чойнакни секин ерга қўйди.

– Сиз жиноятчи?! Қандай жиноятчи, қанақасига? Демак, сиз қочиб келиб, тоғда беркиниб ётибсизми?!

– Ҳа, синглим! Сиз одамни кутқардик деб ўйларсиз... Бу тўғри, менинг ўрнимда бошқа ҳар қандай киши бўлганда ҳам умрининг охиригача ўзини сиздан қарздор деб биларди... Аммо, мен дом-дараксиз йўқолиб кетганимда, агар тошқин дарё менинг суякларимни узоқ-узоқларга оқизиб кетганида, мен ўзимнинг мана шу аччиқ тақдиримдан жуда хурсанд бўлардим.

Асяни кўркув босган эди, лекин у ўзини дарров қўлга олиб, беморни тезроқ тинчитишга ҳаракат қилди.

– Қўйинг, тинчланинг? Сиз ҳаяжонланмаслигингиз керак. Ўрнингиздан қўзғалманг!

– Кетманг, синглим! Сиздан ўтиниб сўрайман, гапларимга қулоқ солинг! – Афтидан у Асяни ўзининг гапларини эшитмай кетиб қолишидан кўрқарди. – Тўхтанг, Ася, мен сизга ҳаммасини айтиб бераман яширмасдан...

III

Илк баҳор кунларидан бирида Нурбек завод дарвозасидан ташқарига чиқди, бўйнидаги жундан тўкилган шарфини олиб чўнтагига солди-да, кенг елкаларини ростлаб, кўкрагини тўлдириб-тўлдириб чуқур нафас ола бошлади. У кўриш мумкин бўлган ҳамма нарсага: кўчаларни, завод корпусларини, ҳаво ва паркларни – жамики нарсага қувонч билан назар ташларди.

Нурбек бўйчан, келишган йигит эди, ҳозир ҳам бошини юқори кўтариб, лабларини қисиб атрофга мағрур боқиб туриши ўткинчиларнинг кўзига, айниқса, яққол ташланиб турарди.

У, айниқса, бугун баҳорнинг яқинлаб келаётганини яхши ҳис қилаётган эди. Ҳаво нам ва

ёпишқоқ осмон сарғиш булутлар билан қопланиб, қуёш кўринмаётган бўлса ҳам, асфальтларда қорлар эриб кетаётган эди. Пастқам ўтлоқлардан эса сувлар жилдираб оқиб, ариқларга бориб қуйилаётган эди. Баҳор даракчиси – ўрик, унинг деворлар орқали кўчаларга ёйилиб кетган шохларидаги тўлишган куртаклари нозик ҳид тарқатарди.

Нурбек троллейбусга ўтирди. Унинг баҳор ҳақидаги ўй-хаёллари ҳали тарқамаган. Яқинлашиб келаётган кунлар Нурбек учун қизиқарли ва алоҳида аҳамиятга эга. У кўрик ерларда ташкил этилган олисидаги баланд тоғли совхозларга механик бўлиб боради. Завод партия ташкилотининг секретари унинг характеристикасига: «Малакали, ақлли механик, шунинг учун ҳам завод партия ташкилоти унга завод ишончини оқлашига тўла ишонч билдиради», деб ёзган эди.

Обкомнинг путёвкани қўлида, эрта-индин клубда хайрлашиш маросими ўтказилади, унда қанча илиқ сўзлар, яхши истаклар айтилади, музыка, танца, кулги, қўл сиқишиб кўришиш, сўнгра... сўнгра... Буларнинг барини, қалбига жо қилиб олган қувончли воқеаларнинг ҳаммасини таърифлаб бериш Нурбекка қийин... Бир сўз билан айтганда – олдинда янги порлоқ ҳаёт, янги иш, янги дўстлар!..

Нурбек кўрик ерларни забт этувчи шонли ёшларимизнинг бири бўлиб тайинланади. У ерда, асрлар бўйи одамзод қадами етмаган тоғ бағирларида экинлар бошоқлайди, йўллар ётқизилади ва шунда халқ: «Бу бизнинг овулимиз, бизнинг мактабимиз, бизнинг устахонамиз...» деб фахр билан тилга олади. Нурбек бу ҳақда ўйлар экан, унинг қўллари кучга тўлиб, ҳозирок ишни бошлашга ошиқарди.

IV

Баҳор тоққа жуда кечикиб келди. Шудгордан ташқари, совхозда ишлар бошдан ошиб ётган эди. Техникага ёқилғи келтириш, ремонт устахонасини жиҳозлаш, уй, ошхона, ҳаммом қуриш ва бошқа қанчадан-қанча ишлар. Ахир янги, кимсасиз ерда ҳаммаси ҳам муҳим, ҳаммаси ҳам керак. Бирини қилдингми, орқасида иккинчиси, учинчиси чиқаверади. Бироқ, механизаторлар шудгор қилиб, экин экишни муҳим ва асосийси деб ҳисоблар эдилар.

Маълум бўлишича, бу кимсасиз, ёввойи тоғ ораликларини инсон измига бўйсундириш шунчаки енгил бир иш эмас экан. Аммо мавжуд қийинчиликлар Нурбекнинг руҳини тушира олмади. У аввалгидай шошиб-пишган, қизғин ва серғайратлигича қолди. Бунга яна серзардалик, нима деса айтганини қилдира оладиган каби янги характер хислатлари ҳам қўшилди. У ҳамма ишни ўз қўли билан бажаришни, ўз дидига ўтирадиган қилиб адо этишни истарди. Агар, мабодо унинг қўл остидаги кишилардан биронтаси белгиланган топшириқни бажара олмаса, у бундайларга бўш келмасди: «Қанақа одамсан! – бақириб берарди у, одатдагидек, – шу оддий ишни ҳам удалай олмаяпсанми?.. Сенга ўхшаганларни бу ерга ким юбора олиши мумкин... Қани нарироқ тур, ўзим қиламан!»

Нурбек қандай ишга киришмасин, уни албатта, охирига етказмасдан қўймасди. Афтидан Нурбексиз умуман бирон ишни бажариш мумкин эмасдай туюларди. Қачон карама, белини маҳкам боғлаганича чопиб юради. "Палаткаларни ҳам ўзи бузиб, бульдозерларни ўзи бошқариб боради, тоғлардан кўчиб тушган қор уюмларини кураб, устахонадаги станокларни ҳам ўзи монтаж қилади...

Фақат ёмғир узоққа чўзилиб, ишга чиқмай палаткаларга кириб олинган пайтда унинг бошига бирдан ғамгин ўйлар келарди. Унга шу нарса қоронғи эди: нега у ханузга қадар бирон киши билан яқиндан алоқа боғлаёлмади, нега унинг бемалол дардлаша оладиган самимий, дилкаш дўстлари йўқ? Ишда бўлса одамлар унга бўйсунди, ҳеч қачон айтганини икки қилмай, иззат-ҳурмат қилаётгандай бўлиб кўринади, иш куни тамом бўлдими, ҳатто у билан ҳеч ким гапиришмайди ҳам... Шундай пайтларда Нурбек чамадондан фотосуратларни олиб, чироқнинг

хира ёруғига тутиб узоқ вақт термилиб қарарди.

Ойнагул суратда ҳам чиройли эди. Фотосуратдан унинг севимли атир ҳиди анкиб турарди.

Ойнагул министрликда секретарь бўлиб ишларди. У юмшоқ йўлкалардан ва тўшаб қўйилган гилам устидан юришга кўникиб қолганиданми ёки туғма гўзалликми, унинг енгил ва оҳиста қадам ташлаб юришлари ғоят латофатли эди.

Нурбек кўриқ ерларга кетишга қарор қилганини айтиб, ёнидаги путёвқасини кўрсатганда, Ойнагул Нурбек кутганидек унинг бўйнига осилмади.

– Сен яхши ўйлаб кўрдингми? – сўради Ойнагул, пешонасини тириштириб.

– Ҳа, нима эди?

– Шундай ўзим... – деди ва секингина қўшиб қўйди:– Демак сен мени фақат сўздагина севар экансан-да... – Ойнагулнинг қалин киприклари ёш билан намланиб, кўзлари яна гўзаллик касб этган эди. Нурбек довираб қолди, у буни кутмаган эди.

– Нима кераги бор буни, Ойнахон? Совхозга кетса мени эсдан чиқариб юборади, деб ўйламагин сен! Мен у ерларда сен билан бирга ҳаёт кечиришимизни орзу қиламан.

Албатта, Ойнагул кўриқ ерга бориш ҳақида тезда бир қарорга келмаган эди. Буни Нурбек ҳам унга маслаҳат солмаган эди. Аввало жойлашиб, уй олиш, кейин эса турмуш қуриш ҳақида сўз бўлиши мумкин эди.

Нурбекни кузатаётиб, Ойнагул уйга ўзининг фотосуратини тақдим этди:

– Боравер, Нурбек, – деди у зарда билан лабларини чўччайтириб. – Биламан, агар ҳаёлингга бирон нарса келиб қолдими, сира ҳам фикрингдан қайтмайсан. Агар у ер ёқмай қолса, ўзингни қийнаб ўтирма, қайтиб келавер, мен кутаман сени... Яна заводда гап қилишади, деб ўйлама, бунинг унча аҳамияти йўқ... Иш ҳамма вақт топилади... Ҳа, айтгандай, ҳар эҳтимолга қарши, тентираб юрма, районда менинг тоғам ишлайди, мана унинг адреси. Тортиниб ўтирма, унга мурожаат қилавер, ҳаммасига ёрдамлашади у...

Бироқ маълум бўлишича, Ойнагул унга адашиб бошқа адресни берган экан. Унинг тоғаси қўшни районда, жанубдаги довонда ишлар экан. Нурбек буни кейинчалик маҳаллий кишилардан сўраб билиб олди.

Совхоз кундан-кунга кўз ўнгида юксалиб, обод бўлиб бормоқда эди. Нурбек бўлса ҳамон ўша кунни – Ойнагул билан ўз тақдирини бирлаштирувчи порлоқ кунни орзиқиб кутаётган эди.

V

Тоққа баҳор анча кечикиб келади, уни орзиқиб кутиш керак, бироқ, у ўз ҳусн-жамолидан нишона кўрсатдимми – дарҳол ер юзини гул ва кўкатлар сепи қоплаб олади.

Пастда, водийда майсалар униб чиқади, ниҳоллар қоматини ростлаб япроқ ёзиб, соя ташлай бошлайди. Ўшанда баҳор навбатни ёзга бериб, ўзи эса ер бетини чўлғаб олган кўк-яшил тусдаги гулдор қўйлак барини кўтариб судраганича тоғ сари йўл олади.

Тоғ зонасининг баҳори ўзгача табиатга, ўзгача гўзалликка эга.

Эрталабдан қор ёғади, тушдан сўнг қуёш чиқиб, қорлар эриб буғланади, бир кунлик гуллар гуллайди, кечга келиб эса ер селгиб, ариқ ва жилғалар тун бўйи музлаб чиқади. Эртасига эрталаб чўққилардан қарасанг, кўз илғамас кенгликдаги нақадар мусаффо тоғ баҳорини кўриб, қалбинг қувончларга тўлади. Чарақлаб турган осмон денгизиде кичкинагина доғ ҳам кўринмасди. Ер эса ёшгина қиз каби ясанган – ям-яшил, шабнам билан ювилиб, гўё уялиб кулиб турарди... Агар қийқирсанг, овозинг узоқ вақт жаранглаб чексиз ва юксак тоғ тизмалари бўйлаб тоза ҳавода йироқ-йироқларга таралиб кетади... Ҳеч қандай қор ҳам, туман ҳам, ёмғир ва шамол ҳам баҳорни тўхтата олмасди, у яшил олов каби алангаланиб тоғдан тоққа, чўққидан чўққига ёниб ўтиб, тобора юксалиб, мангу музликлар сари бормоқда эди.

Одамлар ҳамма ерда баҳорги экишни эртароқ тугаллаш билан банд. Тоғли ерларда эса бу,

янада муҳим эди,—муддатдан сал кечикдингми, экинлар пишиб етилмай қоларди ёки тунги совуқ уриб кетарди.

...Нурбек совхознинг узоқ участкаларидан бири – чегарадаги «Катта сойга» кечқурун етиб келди. У мотоциклдан тушмасданок, қия тепаликда тўхтаб қолган тракторни кўрди. Нурбек аччиқланиб тупуриб, мотоциклни ўчирди ва трактор томон югуриб кетди. Олисан жаҳли чиқиб бақирди.

– Эй, сен тракторни нега ётқизиб қўйдинг! Яна синдирдингми?

Ёш тракторчи Жуман қўлидаги папиросни оёқ остига олиб тепкилаб ташлади.

– Тракторнинг ҳамма ери тахт! – ўзини оқламоқчи бўлгандай жавоб берди у. – Бироқ бу ерда хайдаш хавфли, оға.

– Нима деяпсан? – Нурбек унга томон ташланди. Сал бўлмаса мушти билан солиб юборгудай бўлиб. – Ақлинг жойидами сени?

– Э-э... Ўртоқ механик, тушунасизми...

– Ҳа, аниқроқ қилиб гапир! Трактор қачондан бери юрмай турибди? Сенга айтяпман!

– Бир соатдан бери...

Нурбек мушти билан ҳавони кесиб:

– Ким рухсат берди сенга? Ким? Қандай аҳмоқ?

– Трактор ағдарилиб кетади деяпман-ку. Ишлаш хавфли!

– Қаёққа ағдарилади? Нега маҳмадоналик қияпсан?

Бунинг устига бригадир келиб қолди. Нурбек Трофимовнинг бошидан оёғигача ғазаб билан назар ташлаб олди ва афсуслангандай бошини чайқаб:

– Буни сиздан ҳеч қачон кутмаган эдим! Тракторнинг бўш турганлиги учун партбюрода жавоб берасиз!

Катта, кенг гавдали Трофимов, одати бўйича дағал мўйловини вазминлик билан силаб, бош ирғаб ҳаммасини маъқуллагандай:

– Тракторни тўхтатишга мажбур бўлдик, ўртоқ механик,— босиқ овоз билан гапирди у.— Кутдик, сиз ёки агроном келиб қолсаларинг, маслаҳатлашамиз деб ўйладик... Машинани хайдашга рельеф имкон бермайди. Нишаблик... Қияликни бир кўринг-а... Трактор сирғалиб тушиб кетиши мумкин, кишиларнинг ҳам бошига етишимиз мумкин! Сезяпсизми, тракторнинг қандай туришини!

Нурбек тракторга ўтириб олиб ён бағир муюшга бир қараб олди-да, шошқалоқлик билан қўл силтаб:

– Ортиқча эҳтиёткорлик! Бу ғилдиракли трактор эмас, занжир ғилдиракли тракторлар бу қияликлардан юраверади ва ҳеч қачон ағдарилмайди!

– Мен, худога шукур, тоғларда йигирма йиллар чамаси ишляпман, Нурбек Алиевич. Ҳар хил воқеалар юз берди! Сиз бўлсангиз ҳали бу ерларга янги кишисиз. Ишонинг менга, бу ерда трактор билан ишлаш мумкин эмас, жуда хавфли.

Менсимаслик ҳам эви билан-да! Демак бундан кўринадики, Нурбек ўз ишини эплаёлмаётган экан-да?! Бунинг устига яна Жуман бригадирнинг сўзларини маъқуллаб қўшиб қўйди:

– Бригадир тўғри айтади. Ҳақиқатан ҳам хавфли!

– Агар хавфли бўлса ўтовда, уйда ўтиравериш керак эди!– Тиш орасидан жавоб қилди Нурбек.— Кўриқ ерга кўрқоқларнинг кераги йўқ! Ўзингиз айтинг-чи ўртоқ Трофимов, партия бизни нима учун юборди бу ерга? Агар биз қандайдир кичкина бир тепаликка чиқишдан кўрқсак, топширикни қандай қилиб бажарамиз!

– Йўқ, ўртоқ механик,— эътироз билдирди Трофимов.— Ўзини балога гирифтор қилиш эмас, балки оқилона иш тутиш керак. Ахир бу жиддий иш-ку.

– Сиз нимани таклиф қиласиз? Қўл қовуштириб ўтиришни?

– Нима кераги бор шунақа сўзларни, ўртоқ механик. Қачон биз қўлимизни қовуштириб ўтирибмиз. Бу ерни ҳайдаш ноқулай экан, бўлмаса бошқа ерга ўтайлик.

– Маслаҳатингиз учун раҳмат! Демак, биз ер ҳайдаш ўрнига, у ердан-бу ерга кўчиб юришимиз керак экан-да? Бир минут вақт ҳозир қанчалик қиммат эканлигини ўйлаб кўрдиларингми? Иккинчи бир ерга кўчиб ўтамиз дегунча ўнлаб гектар ерни ҳайдаб қўйиш мумкин. Қолаверса, сизларга яна шуни эслатиб қўйишим керакки, ҳаммамизда ҳам план, график ва маршрут бор. Ўзбошимчалик қилишга ҳақимиз йўқ.

– Нега бундай экан, ўртоқ механик? Планга тузатиш киритиш мумкин эмасми? Мен сизга яна эслатиб айтяпманки, бу тик тепаликда тракторда юришни ҳеч ким хоҳламаяпти. Истаган кишингиздан сўраб кўринг! – деди Трофимов тўпланиб турган тракторчиларга ишора қилиб. Уларнинг биронтаси ҳам чурқ этмай турарди. Аммо қовоқ осиб туришларидан механикнинг айтган гапларини маъқул кўрмаётганликларини уқиб олиш мумкин эди.

– Ҳар кимнинг жони ўзига азиз, – деди Трофимов тракторчиларнинг фикрини ифодалаб, – бундай ёнбағирликларда ҳазиллашиб бўлмайди, ўртоқ механик!

– Нотўғри айтасиз! Сиз бошқаларни ҳам кўрқоқ қилиб қўйибсиз. Мен – совхознинг механигиман, қайси машинадан қаерда фойдаланишни менинг ихтиёримга қўйиб бераверинглар. Мен аминманки, бу ёнбағирликни ҳеч қандай ҳадиксирамасдан ҳайдайвериш мумкин. Бўлмагур гапларга кулоқ солмаслик керак! Сиз – коммунистсиз, ўртоқ Трофимов, қийинчиликлардан қочиш керак эмас, балки курашмоқ керак.

– Қийинчиликлар сен яшаб турган замонга нисбатан мен босиб ўтган даврда кўп эди, ёш йигит! – бригадир тутақиб кетди у Нурбек томон яқинлаб келаркан, ўзини ғазабдан аранг босиб кескин бурилиб одимлаб кетди. Унинг орқасидан бошқалар ҳам кета бошлади. Нурбек ёлғиз ўзи қолди. Бу унга жуда қаттиқ ботиб, қалби алам ва изтиробдан ачишиб оғриётган эди. Нурбек ўрнидан сакраб туриб, Трофимовга етиб олди ва унинг енгидан ушлади:

– Мен сизга дарҳол тракторни юргизишни буюраман!

Трофимов Нурбекнинг бошидан оёғигача жимгина назар ташлаб олди-да, кейин ундан қўлини тортиб олиб, юришда давом этди.

...Аллақачон ярим кечадан ошиб қолган, тунамоқ учун баланд тоғ қоялари орасига булутлар сузиб келишмоқда, улар тўп-тўп бўлиб, ўзаро учишиб, эндигина уйкуга бош қўйган эдилар. Теварак-атроф сув сепгандай жимжитлик. Узоқ-узоқларда тракторнинг гуриллаган овози аранг эшитиларди. Бригададаги кишиларнинг ҳаммаси уйкуга кетган. Фақат Нурбек ухлагани йўқ. Аччиқ ва чидаб бўлмас алам ўтлари унинг қалбини тирнаб ўртаётган эди. У илондек тўлғаниб, сездирмасдан хўрсиниб, алланималар деб ғўлдирарди. Ҳа, Трофимов уни бугун шарманда қилди, бутун халқ ўртасида шарманда қилди! «Йўқ, бунга жим туриб бўлмайди! Нима бўлса ҳам ўзининг ҳақ эканлигини исботлаши керак, фақат шундагина ўз обрў-эътиборини тиклаб олиши мумкин!»

Нурбек секин ўрнидан туриб овоз чиқармай палаткадан ташқарига чикди. У ёқ, бу ёққа қаради, ҳеч кимса йўқ. Ўғрилардек энгашиб, у нарига чопиб кетди ва жарлик соясида ғойиб бўлди.

Орадан бир оз ўтгандан сўнг, қия тепаликда, тракторнинг ёнида чўнтак фонари бир-икки ёниб ўчди ва бирдан тун тинчлигини бузиб, пулемёт отилгандай «та-та-та-та!» деган овоз эшитилди. Бу тракторнинг овози эди. Орадан сал ўтмай, трактор бир меъёрда, сўниқ овозда тириллай бошлади. Бирдан чироқ ёниб, шу билан бир вақтда трактор ҳам ўрнидан кўзгалди. Нурбек ричагни босганича ҳаяжонланиб, илгарига тикилиб қарарди. Трактор тепалик бўйлаб юриб кетди.

«Ҳа, техника инсон қўл остида, фақат уни бошқара билиш керак, шунда у инсон қўли қаерни кўрсатса ўша томонга кетаверади. Бунинг учун эса ботирлик, жасурлик ва қатъийлик керак! Мана бунинг яққол мисоли – бошқалар журъат қилолмаган ердан тракторни Нурбек

хайдаб бормоқда!»), – йўқ, трактор қулаб кетмайди! Бу беҳуда гап. Сизлар учун энди қизаришга тўғри келади! – хитоб қиларди Нурбек, ҳаяжонидан титроқ босиб.

Трактор ҳақиқатан ҳали тик тепалик сари юриб бораётган эди. «Улар нимадан қўрқишди? – ўйлади Нурбек. – Тўғри, ҳадеб бир томонга энгашиб ўтиравериш у айтгандай осон гап эмас экан, аммо бу сал нарса, чидаса бўлади!»

Олдинда ясси дўнглик кўринди. Трактор радиатори билан юқорига кўтарилди, у ҳозир ағдарилиб кетаётгандай, бироқ Нурбек тракторнинг юриш тезлигини ошириб, бир зарб билан бу дўнгликни ҳам босиб ўтди. Картанинг охирига етиб тракторни орқага бурди. Энди Нурбек ғалабага қатъий ишонч ҳосил қилган эди:

– Мен сизларга кўрсатиб қўяман, ким эканлигимни!– қичқирди у чираниб, бадхоҳлик билан.– Эрталабгача бу қия тепаликнинг ҳаммасини хайдаб қўяман, агар зарур бўлса, бу тоғларнинг ҳаммасини чўққилари билан бирга қўшиб хайдаб ташлайман! Эртага кўриб ишонч ҳосил қилсан, Трофимов, қайси биримиз ҳақ эканлигимизга!

Нурбек иккинчи кругни ҳам босиб ўтди. Ўзида мислсиз куч пайдо бўлганини ҳис қилди, кўз ўнгида гўё трактор билан бирга қўшилиб қудратли пўлат гавда тургандай туюлди.

Олдинда яна тепалик кўзга ташланди.

– Ҳечқиси йўқ! – Ўзини тинчлантирарди Нурбек. Трактор зўриқиб-бўкириб юриб бораётган эди, бирдан ёнбошга қараб оға бошлади.

– Ҳечқиси йўқ! – ўзига далда берарди Нурбек... Қўли ричагда, учинчи скорость... Лаънати трактор бўлса, ҳамон инграб-бўкирганича қийшайиб, оғиб бораётган эди. Тракторни эпчиллик билан бирдан юқорига буриб олиш керак эди, акс ҳолда у ағдарилиб кетарди! Нурбек олдинга ташланиб, ўнг томондаги ричагни куч билан ўзига тортди. Трактор занжирли ғилдираклари билан тупроқ ичида кескин бурилди ва бундай тепаликда юришга қодир эмасдай тумшуғини осмонга кўтарганча туриб қолди. Нурбекнинг бошига гуп этиб қон урди: «Нима қилиш керак? Тезроқ моторни ўчир! Қани, тезроқ! Мотор жимиб қолди! Нима қилиш керак?»

Бироқ энди кечикилган эди. Тўхтаб қолган трактор шу заҳотиёқ ғижирлаб овоз чиқариб, секин-аста плугни остига олиб эзиб, орқа томон тисланаётган эди. У энди ағдарила бошлай деган эди, Нурбек кабинадан сакраб тушди. Кейинги воқеалар эса ана-мана дегунча бўлиб ўтди. Трактор пастликка томон тезлашганидан-тезлашиб думалаб бораётган эди. Тоғ этагига етганда кучли зарб билан қояга бориб урилди.

– А-а-а-а! – деб бақириб юборди Нурбек, лекин у ўз овозини эшитмасди. Трактор катта тошга бориб урилиши билан лоп этиб олов чакнади, қоя ва машинадан отилиб чиққан парчалар ҳуштак чалиб атрофга сочилиб кетди. Ер ларзага келиб шу заҳотиёқ ҳамма ёқни бирдан зулмат қоплаб олди.

Нурбек оёқ яланг, кўйлакчанг, қўлларига фонарь кўтариб чопиб келаётган одамларни кўрди. У гўё ер сурилиб чўкиб бораётгандай бир депсиниб олди. Одамлар бўлса яқин келиб қолишган эди, кўрқинчли бақириқ-чақириқ овозлари эшитилмоқда эди.

– Нега сакрадим, мен? – Даҳшат ичида шивирлади Нурбек, – трактор билан бирга мажакланиб кетсам бўлмасмиди?

У қочишга жой тополмай гангиб турди-да, сўнг ҳовлиқиб, ўқдай югуриб кетди.

Нурбек орқасига қарашга ботинолмасди. У бошини елкалари орасига олиб, қўли билан яширар, қокилиб кетиб, гурсиллаб йиқилиб тушар ва шу заҳотиёқ яна ўрнидан сакраб туриб, куён каби ғизиллаб чопарди.

«Тезроқ! Тезроқ югур! Етиб қолишди. Эшитяпсанми» «Ушла, ушла!.. Хоинни тут, маҳкамроқ ушла!..» деган овоз эшитилди.

Нурбек бор кучи билан қочарди. Унинг кўзига ҳеч нарса кўринмасди, ўнқир-чўнқир демай чопиб борарди. Аммо оёқ, бу лаънати оёқ худди балчиққа ботиб қолгандек ердан ажралмасдан бир-бирига ўралашиб, нафас олиш ҳам оғирлашиб, аъзойи бадани ёниб ачишарди. Нурбек тоқат

қилолмасдан кўйлак ёқаларини йиртиб юборди.

* * *

Эрталабдан икки бургут кўкда парвоз қиларди. Аҳён-аҳёнда эринчоқлик билан қанот қоқиб кўяр ва яна юксакликда айланиб юрарди. Улар чамаси таранг ва эгилмас қанотларини сал-сал тебратиб, ҳавода енгил ва эркин парвоз қилиб юришган эди.

Бу чексиз бўшлиққа фақат бургутларгина ҳукмрон эди. Улар бу ҳокимликка монанд ҳаракат қилгандай вазмин ва осойишта учишарди. Тоғи тошлар ҳам, қорлар ҳам, дарёлар ҳам унинг кенг қаноти остига жо бўлган. Улар ер юзида бўлаётган жамики нарсаларни, ҳатто майда заррачаларга қадар равшан кўриб турадилар.

Мана, тоғ оралиғида аллақандай кўғирчоқ катталигидаги махлуқ пайдо бўлди.

«...Одам! Қара, одам-ку!» – қағиллаб товуш берди бургутлардан бири. «Кўряпман, бу одам!» қисқагина жавоб қилди иккинчиси.

Сойликда одам пайдо бўлди, аммо бургутлар ҳамон вазмин ва осойишта парвоз қилишарди. Одамнинг пайдо бўлиши уларни ҳеч ҳам безовталантирмади. Ахир, у қушларнинг уясини буза олармиди? Йўқ, бу одам ўз соясидан ўзи кўрқади. У қочоқ ёки бўлмаса қандайдир йўлдан адашган бахтсиз бир киши. Бу унинг ишончсизлик билан омонат қадам ташлашидан, дайдиб юришу, кўрқув аралаш кўз қарашларидан аниқ сезилиб турарди. У тез-тез сесканиб тушар, атрофга аланглаб қараб, яна жим қолар эди. Бундай киши чиқиб бўлмайдиган қоялардаги бургут инларига етиб бориб, улар билан яккама-якка кураша олармиди? Бу кишида мақсадга эришиш учун куч ва ирода бормикин, дадил курашишга қодир эканмикин! Йўқ, бургут уясига қўл солмоқ учун у кишининг ўзи ҳам довюррак бургут бўлмоғи керак! Ҳа, ғалаба очиқ курашда ҳал бўлади. Бургутлар юзма-юз олишишни ёқтиришади. Душман уларнинг уясига қўл солмоқчи бўлиб интилганда, улар душманга қарши: «Тўхта! Орқанга қайт!» деб қичқиришади, сўнг дарғазаб бўлиб қур-қурлашиб «Тайёр бўл!» – дегандай бир-бирларига хабар қилишади-да, чексиз баландликдан тош каби қуйига отилади. Улар шувиллаганча ҳаво бўшлиғини ёриб ўтиб, душман кўкрагига чангал уради-да, уни ўлим ҳолатига келтиради. Сўнг бургутлар ўз инлари тепасида узоқ айланишиб, гоҳ қувонч билан, гоҳ ғазаб билан, гоҳида эса ачиниш билан анча вақтгача қур-қурлашиб айланиб учиб юришади...

Бу одам бўлса бундай жангни хаёлига ҳам келтирмасди, у ўз йўлида давом этаётган эди.

Кун ярим бўлганда у киши катта довонга етиб олди. Унинг узоқлашиб, тезда кўздан ғойиб бўлиб бораётганини кўрган бургутлардан бири: «Одам кетди!..» деб қур-қурлаганида, иккинчиси ҳам унга «Кетди», деб қисқагина жавоб қилди.

VI

Нурбек довон тепасига чиқиб олгунча чарчаб ҳолдан кетган эди. У қалин қор кечиби, балки ҳали ҳеч қачон инсон оёғи етмаган ерларда юриб бормоқда эди. Довондан кучли ва муздек шамол эсарди. Мана унинг туз тотмаганига бир сутка бўлай деб қолди. Иложи борица тезроқ тушиш керак, балки водийда чорвадорларнинг ўтовига дуч келиб қолар. Довондан бутун тоғ манзараси кўзга яққол ташланиб турарди. Пастда, катта дарё оқмоқда. Бироқ Нурбек у ерда инсон яшаганлигини кўрсатувчи бирор белгини учратмади. У мадорсизланиб, секин тошга ўтирди-да, қўли билан юзларини беркитди. «Бу хувиллаб ётган нотаниш тоғларда одам қаердан бўлсин!–ўйларди Нурбек.– Наҳотки, фақат мен каби аҳмоқлар яшаса!» – у бошини яна ҳам қуйи солиб кўзларини беркитиб олди...

Кучли эсаётган шамолдан олов ё ўчиб қолиши, ёки яна ҳам алангаланиб ёниши мумкин. Аввалги қизишиб ёнган Нурбек ҳозир мойи тамом бўлиб қолган чироқ каби сўниб қолган эди.

Энди у – қочок, бир бурда нон ҳақида, ўзини ҳимоя қилиш ҳақида хаёл сурувчи, хилват жой топиб, ўт ёқиб жон сақлашни ўйловчи киши.

«...Ойнагулимнинг тоғаси қаерда яшаркин?» «...Районга қачон етиб оламан? – ўйларди Нурбек. – Айтишларига қараганда мана шу довондан кейин яна икки кунлик йўл. У ерга етиб борсам, озроқ бўлса ҳам, ундан пул қарз оламан-да, шаҳарга қайтаман ва Ойнагул олдида, энди кўриқ ер ҳақида, ҳатто оғиз ҳам очмайман!» деб қасам ичаман.

Нурбек ўрнидан турди ва пастга, дарё томонга қараб секин юра бошлади. Довон тепасидан пастга тушиш унчалик қийин эмасдай, ҳаммаси кўзга ташланиб турарди. Лекин у бирмунча вақт ўтгандан кейин, ўзини устма-уст қалашиб ётган қоялар орасида кўрди ва кўзига шу улкан тошлардан бўлак атрофда ҳеч нарса кўринмасди. Нурбекни ваҳима босди. У бу тошли қоялардан тезроқ чиқиб олишга интилиб, деярли югуриб борарди. Ана-мана дегунча қоронғилик тушиб, кеч кириб қолган эди. Нурбек бошини кўтариб қаради, тепасида қовоқ осиб турган паст булутларни кўрди. У юришини яна тезлатди. Момақалди роқ гулдуради, тошларнинг устига йирик-йирик ёмғир томчилари шитирлаб туша бошлади. Кейин изғирин шамол эсиб, унинг орқасидан кучли дўл ёғиб селга айланди. Осмонни қалин булут қоплаб олиб, у намликни сўриб олаётгандай оғирлашиб, пастга томон яқинлаб келганди. Ҳамма ёқни зулмат қоплаб олган. Нурбек ўзини қаерга олиб қочишни билмасди. Қулайроқ жой топиб олиш учун олазарак бўлиб безовталанарди. Яшин эса у қаерда, қай аҳволда дегандай қизиқиб, ёнгинасидаги қоялар ичига ёриб кириб, еру кўкни бир дақиқа ёритарди. Гўё дев қаҳқаҳа уриб кулгандай момақалди роқ гумбурларди.

Нурбек бутунлай ўзини йўқотиб қўйди. У қаерга боришини, нима қилишини билмасди. Чўққидан кўчиб кетган улкан тош гулдураб шовқин солиб Нурбекнинг боши узра юмалаб келаётган эди. Унинг изидан эса яна бир қанча тошлар қўшилиб, йўлда учраган нарсаларни эзиб-янчиб борарди. Нурбек орқасига тисарилди-да, пастга томон учиб кетди...

VII

Орадан бир неча кун ўтгандан сўнг Нурбекнинг биринчи марта ҳовлига чиқиши эди. Бирок унинг шикастланган оёғи ҳали ҳам оғриб турарди. Нурбек оқсоқланиб юрар, йўтали ҳам ҳали қолганича йўқ.

Тўпланишган ва кириб-чиқиб юрган кишилар Нурбекка ўша машъум воқеани ҳеч қачон эслатмасликка аҳдлашиб олгандек эдилар. Сўз очиш пайти келиб қолганда ҳам, унинг олдида шу вақтга қадар бу хусусда гапиришганларини эшитмади. Тўғри, Ася ўз фикрини тўғридан-тўғри унинг юзига айта қолди:

– Сизнинг ўрнингизда мен бўлганимда, бундай қилмаган бўлардим! Кимки масъулиятдан кўрқар экан...– Ася айтмоқчи бўлган фикрини охиригача гапиролмади ва Нурбекка аянчли ҳолатда қаради-да, чуқур нафас олди,– Сиз ҳаммасини очик гапириб бердингиз, мен сизнинг шундай қила олганингизга сира ишонмайман!..

Нурбек ўзини бир оз тетикроқ ҳис қилди. «Ася мени тўғри тушунди, – деб ўйлади у. – Демак, мен у айтгандай ёмон одам эмас эканман-да. У менга ишонади. Бошқаларга ҳам ишонармикан?»

Лекин бир зумдан кейин унда яна бошқача фикр туғилди: «Нега улар хабар қилишиб, мени тутиб беришмади? Ёки улар менинг соғайишимни кутишаётганмикин? Менинг жиноятчи эканлигим нотўғрими, ахир? Ҳа, мен тамом бўлган одамман! Менга раҳм-шафқат қилиб туришга ўрин йўқ, мен жазога тортилишим керак!..»

Ойнагул ҳақида ўйлаганида миясига яна бошқа фикр келди: «Йўқ, мен бу ердан тезроқ кетишим керак. Бундай ҳаёт жонимга тегди. Ойнагулнинг олдига қайтиб бораман, у билан тинч ва бахтли ҳаёт кечирамиз».

Нурбек кечалари кўз юммай, рўй берган воқеани кишиларга қандай тушунтиришни, ўша пайтда моторнинг нега ўчиб қолганини ўйлаб ётарди. Оддий тракторлар баланд тоғли ерларда ишлай олмаслиги аниқ. Унда тоғли районларда ишловчи тракторларни такомиллаштириш борасида қандайдир фикрлар мавжуд... Ҳа, энди бунинг нима кераги бор... У энди ишга яна қайта оладими, кишиларнинг юзига қандай қарайди?

Ҳар куни эрталаб Ася билан гидротехник Бектемир йўғон сим арқонга ўрнатилган люлькага ўтириб лебедканинг иккала томонидаги чиғирикни айлантириб, трос бўйлаб бир зумда дарёнинг нариги томонига ўтиб олишарди. Кейин улар дарё соҳили бўйлаб, юқорига, Байдамтолнинг қорли ҳавзалари томон кетишарди. Ася у ерда ўзининг кузатиш ишларини олиб борарди. Нурбек уларни, то дарёдан ўтадиган ергача кузатиб кўйиб, сўнг ўзи орқага қайтарди. У қарийб бутун кунни Асилбой билан бирга ўтказарди. Чол, ўғли Бектемирга сира ҳам ўхшамасди. У жуда улфат, гурунг қилишни яхши кўрадиган одам эди. Унинг ёши етмишларга бориб қолган бўлса ҳам, эртадан кечгача тиним билмасди, қачон қараманг ғивирлаб, хўжалик ишлари билан банд бўларди. Бу новча, қотма ва бир оз букчайган чолнинг кўзлари худди ёш болаларнинг кўзларини эслатарди. Афтидан улар қандайдир янги, ажойиб нарсалар излаётгандай оламга завқ билан боқарди.

Бугун Асилбой унинг қўлидан ушлаб олди-да, сирли қиёфада: «Юр-чи бу ёққа, сенга бир нарсани кўрсатаман», деди. У Нурбекни унча катта бўлмаган тепаликка олиб чиқди. Тепаликнинг қуёш тушиб турадиган томонига бир қанча ёш олма дарахтлари экилган. Ниҳолларнинг бирида пушти гул очилган эди.

– Бу биринчи очилиши! – деди шивирлаб Асилбой.– Ниҳолларни шаҳардан Асянинг ўзи олиб келган. Ўшанда мен хайрон бўлиб, қизим, буларни нега олиб келдинг? Улар бу ернинг совуғига бардош бера олармиди? Бекор овора бўлибсан, қизим, улар бу ерда яшай олмайди! – десам, у – сиз қаердан биласиз, нега ундай деяпсиз? Синаб кўриш керак, ўрганиш керак...– деди. Ўшанда мен роса уялиб қолган эдим... Мана, энди кўряпсанми, орадан икки йил ўтди... Биринчи нишона кўрсатди... Ася, ҳали буни билмайди. Кўрса борми, кувончдан боши осмонга етади... Бўлмасамчи, бу чакана иш эмас-ку... Байдамтолга кишилар кўчиб келганда, уларнинг боғ-роғлари бўлади!..

Эрталаб, қуёш тоғ тизмаларидан эндигина мўралаб, унинг нурлари дарё юзидаги енгил туманга қадалганда, Нурбек, ҳар галгидек, Асяни дарё ёқасига кузатиб қўйишга чиқди. У Асянинг Байдамтолга яқинлашганда ҳар гал ҳам нимадандир ҳаяжонланишини энди аниқ сезиб олди. У бирдан хушёр тортиб, бошини секингина юқори кўтариб олиб, Нурбекни ортда қолдирганча соҳил сари чопиб кетарди. У дарёнинг қирғоғида ярми сувга ботиб турган харсанг тошни яхши кўрарди. У тош олдига ғизиллаб чопиб борарди-да, унинг бир чеккасида туриб, қуёшнинг дастлабки нурларини қаршилаганча, дарё сувининг оқишини ҳавас билан тингларди. У одатдагидек Байдамтолнинг тўлқин отиб, елиб-югуриб оқишини кўрсатиб, ниманидир айтиб қичқирарди. Лекин унинг сўзлари эшитилмас, товушини дарёнинг шағиллаган овози босиб кетарди. Баъзан унинг сўзлари узук-юлуқ қулоққа чалиниб қоларди: «Эй-й-й! Нурбек!.. Қара... Байдамтол...»

– Нима деяпсан? Эшитилмаяпти, Ася!

Қиз кафтларини бир-бирига уриб, чапак чалиб куларди.

Лекин Ася бугун ўша тош томон югурмади.

– Балки, сен зерикаётгандирсан, Нурбек? – деди ва тўхтаб Нурбекнинг кўзларига диққат билан боқди. – Сен у китобни ўқиб бўлгандирсан? Бутунлай соғайиб кетганингдан кейин, биз билан қояга чиқасан. Мен олиб бораётган тажрибаларимни сенга кўрсатаман. У ерда кўп ажойиб нарсаларни кўриш мумкин. – Ася ўйланиб турди-да, кейин қўшиб қўйди: – Бугун эса сен Герценнинг «Былое и думы» деган китобини топиб ўқи, у менинг сеvimли китобим. Мен курашчиларни, юксак мақсад сари интилувчи, кучли кишиларни севамман!

– Маъкул, Ася.

Ася яна бир нималар демоқчи эди-ю, лекин улар дарё ёқасига етиб қолишганди. Нурбек унинг люлькага чиқиб олишига ёрдам берди.

– Биз тезда қайтамиз! – қичқирди киз. Улар дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олгач, Ася Нурбекка қараб: «Уйга бор! Бу ерда турма! Шамоллаб қоласан!» дегандек қўл силтади. У узоклашар экан, йўл-йўлакай яна бир неча бор тўхтаб, унга қўл силкиб қўйди.

Нурбек уларнинг муюлишдан ўтиб, кўздан ғойиб бўлиб кетгунга қадар дарё бўйида кутиб турди. Кейин у орқасига қайтиш ўрнига, тош қия бўйлаб, дарё ёқасига тушди ва сув бўйидаги тошга бориб ўтирди.

Байдамтол одатдагидек шовқин солиб, хайкириб оқарди.

Дарёнинг қирғоқ билан туташган саёз еридаги кичик-кичик тўлқинлар Нурбекнинг оёғига қадар ўрмалаб келарди. Гўё улар Нурбекка: «Кет, яқинлашма!» деб айтаётгандек туюларди. Нурбек кўзғалмай ўтираверди. Ғазабланган тўлқинлар унинг этигига лойқа кўпик қолдириб бориб келарди. Нурбек кулимсираб қўйди.

Байдамтол дарёси тизма тоғлардан бошланади. У ерлар мангу қор ва музликлар билан қопланган. Агар инсон мангу музликларни эритишни эплай олганда эди, Байдамтолни ҳам бошқара оларди. Бу ҳали муаммолигича қолиб келмоқда, аммо кимки бу масалани ҳал қилишга бел боғлаган экан, у ҳақиқий жасур ва ботир инсон саналади.

Нурбек ўрнидан туриб, хаяжонланган бўйича дарёнинг сув ялаб кетган саёз еридан юриб, Байдамтолнинг шиддатли оқишига назар ташлаб борарди.

Ася бу тўғрида ҳикоя қилганда бутунлай ўзгариб кетарди. Унинг осойишта, ўйчан кўзлари чакнаб, ғайратга тўлиб алланималар ёрқин кўринаётгандай туюларди. «Сен бир кўз олдинга келтириб кўр-а, Нурбек! Шундай бир вақт келадики, деҳқонларимиз қизиб-ёниб ётган ҳаводан раҳм-шафқат сўраб, илтижо қилиб ёмғир кутмайдилар. Дарё оқимини ўз измига бўйсундирган инсон далаларга қанча сув керак бўлса, шунча сувни етказиб беради».

Кекса Асилбой эса Байдамтолнинг келажаги ҳақида гап кетганда, ёқасини ушлаб хайратланарди.

– Вой, тавба! – дея бошини чайқарди, – ҳозирги ёшларнинг қилаётган ишининг чегараси йўқ! Сен бир ўйлаб кўр, улар шундай катта ишларга қўл уришяптики! Худо насиб қилса, Асямиз айтганини қилади. Муқаддас кишилар йўқ дейишади, аммо у, менинг назаримда, кишилар учун муқаддас бўлиб қоладиганга ўхшайди... Қор ва сувларни ўз ҳукмига бўйсундирмоқ ҳазилакам ишми! Кулганлар кулаверсин, лекин мен Асяга ўхшаган ёшларимизнинг ҳар қандай ишларни амалга ошира олишига ишончим комил. Кимки халқ учун, халқ йўлида хизмат қилар экан, у ҳар доим ўз муддаосига эришади... Унга халқ кўмакдош бўлади...

Нурбек осма кўприк олдида келганда тўхтаб қолди ва: «Ася тезроқ қайтса эди! Вақт мунча секин ўтяпти-а», – деб хаёл суриб қолди. Лекин ўз фикридан ўзи чўчиб кетди. У Ася ҳақида кўпдан бери ўйлаётганини эслаб қолди. «Нега?–ўзидан-ўзи сўради Нурбек. –Наҳотки Асяни севиб қолган бўлсам? Нима, сен ақлдан озиб қолдингми, бундай бўлиши мумкин эмас! Мен унинг тўғрисида шунчаки ўйлаяпман, бу менга шундай туюляпти! Муҳаббат бундай келмаса керак. Мен уни жуда ҳурмат қиламан, ўз туғишган синглим, ўртоғимдек ҳурмат қиламан, лекин бизнинг ўртамизда севгининг бўлиши мумкин эмас... Ҳа, шундай! Жим бўл, эсингдан чиқар, хаёлингга ҳам келтирма буни!»

Аммо улкан тошнинг кўчмоғи учун биргина кичик тош ҳам сабаб бўлаверади. Нурбек неча бор Ася тўғрисида ўйламасликка ҳаракат қилиб кўрди. Лекин бундан ҳеч нарса чиқмади. Аксинча, киз ҳақидаги хаёллари қайта-қайта такрорланаверди. У нима қилишини билмасди. Нурбек беҳуда чўчиб тушмаган эди. «Асилбойнинг ёнига бориб, у ёқ-бу ёқдан гаплашсам, балки ўтиб кетар», – деган қарорга келди. Лекин чол билан унинг бугунги суҳбати сира

ёпишмади.

– Нима бўлди бугун сенга, ёки бирор нарсангги йўқотдингми? – деб сўради хайрон бўлиб, Асилбой йўнилган ғўлачаларни бир томонга олиб қўяркан, ҳаяжонланган Нурбекка диққат билан кўз тикиб.

– Йўқ! – Нурбек пўнғиллаганча хонага кириб кетди. У Герценнинг китобини олиб икки саҳифа ўқиди, кейин уни ёпиб қўйиб, деразадан тоққа томон тикилиб қолди. «Шу топда ниманидир йўқотгандайман! – деди овоз чиқариб Нурбек. – Нима эди бу, қизик, эшлаш керак!» Шу пайт:

– Ася қачон қайтаркин-а?– деган савол унинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетди – Бас! – Нурбек столни мушти билан урди.– Унинг ҳаёти ва ишига халақит беришга сенинг ҳақинг йўқ! Бундай қила кўрма, унинг тинчлигини бузма.

Нурбек уйдан отилиб чиқиб, яна дарё томон йўл олди. У сув ялаб турган ўша саёз ердаги тошга ўтирди ва қўллари билан бошини қисди.

«Севаман деб айтишга қандай тилинг борди! – ўйлади Нурбек. – Ася бу кимсасиз тоғларда халқ учун бебаҳо иш қилиш истаги билан яшамокда... Сен-чи, сен кимсан? Ася мени ҳеч қачон севмайди, албатта! Унинг учун бошқа, ўзига муносиб кишилар бор!...»

Тўлқинлар, Нурбекнинг оёғига келиб урилган тўлқинлар яна «Кет, йўқол бу ердан!» – деяётгандай туюлди.

VIII

Тун. Дара зулматдай қоп-қоронғи. Тоғларнинг тепасида ғуж-ғуж юлдузлар чакнамоқда, улар гўё атрофини кул босган лахча чўғ сингари эди. Пастда эса тиним билмай Байдамтол ҳайқирарди.

Нурбек эшикдан чиққанда, дара бўйлаб эсаётган шамол унинг калпоғини учириб кетди. У калпоғини ердан олиб босиброқ кийиб олди-да, осма кўприк томон шошилиб юриб кетди. У кўприк олдига келиб, жимгина туриб қолди ва ўгирилиб қаради-да:

– Хайр, Ася! Индамасдан кетиб қолганим учун жаҳлинг чиқмасин. Шундай бўлгани маъқул.

Нурбек люлькага чиқди.

Асилбойнинг айтишига қараганда, дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олиб, оқим бўйлаб пастга томон юрилса, кейин дарага бурилиб довондан ошиб ўтгач, тош йўлга икки суткадан кейин чиқиб олиш мумкин бўларкан. У ердан эса катта йўл орқали тўғри шаҳарга бориш мумкин.

Нурбек люлькага жойлашиброқ ўтирди ва чиғирни айлантира бошлади. Роликлар ғижирлаб люлька ўрнидан кўзғала бошлади. Люлькани силжитиш унча осон эмас экан: чиғир икки кишига мослаштирилган эди. Нурбек ўзини тезда толиб қолгандай ҳис қилди. У нафасини ростлаб олиб, люлька бортидан пастга қаради, кўрққанидан кўзларини юмиб, чиғирнинг тутқичига яна-да маҳкамроқ ёпишиб олди. Пастда қандайдир ақл бовар қилмайдиган алланарсалар кўзга ташланарди. Жарлик қоронғи, паст-баланд қирғоқларга урилиб, кўпириб, даҳшат билан гувилларди сув. Гўё дара тун зулмати билан курашаётгандек. Улар бир-бирини шапир-шупур сувга босишар, лекин иккаласи ҳам бир-бирига бас келолмаётгандай туюларди. Нурбек пастга бошқа қарамасликка қарор қилди ва чиғирни иложи борича тезроқ айлантди. Мана, у ярим йўлни босиб ўтди. Дарёнинг нариги соҳили равшанроқ кўрина бошлади. Нурбек жуда чарчаб қолган бўлса ҳам ўзига сира дам бермасди. Яна бир зўр берди ва... нимадир қарсиллаб кетди. Чиғириқ секинлаб, люлька шу жойидаёқ тўхтаб қолди. Нурбек ўрнидан туриб, тросдан чиқиб кетмадимикин деган хаёл билан роликларни пайпаслаб кўрди, аммо ҳаммаси жойида эди. Нурбек кўл фонарни ёқиб чиғирни кўздан кечирди ва ҳолсизланиб ўтирғичга

ўтириб қолди.

– Нима қилиш керак? – ғўлдиради у.

Кейин билса, трос ўраладиган барабаннинг ўқи синиб кетган экан. Бу чиғирни бир томонлама айлантириш туфайли юз берган экан. Агар асбоб бўлганда эди, уни тузатиш унча қийин эмасди. Лекин уни қаердан олиш керак? Люлька кутурган дарёнинг қарийб қоқ ўртасида тўхтаб қолган. Нима қилмоқ керак? Бу туришда эрта тонгача ҳавода лақиллаб ўтириш мумкин, аммо эрталаб... эрталаб бу ерга Ася билан Бектемир келади. Бу эса уят, шармандалик-ку! Уларга шу аҳволда кўрингунча ўлган яхшироқ. Нима бўлса ҳам дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олиш ва тезроқ бу ердан йўқолиш керак.

Нурбек люлькани қолдириб, юқориги осиглиқ тросни ушлаб қирғоққа ўтишга жазм қилди. Ҳа, ҳа, худди шундай қилиш керак, фақат юқори трос билан қуйи трос ораси унинг бўйидан баланд бўлмаса бўлгани, акс ҳолда юқориги тросга осилиб, оёқ ости таянчсиз қолиши мумкин.

Бироқ уят ўлимдан қаттиқ!

Нурбек ўрнидан туриб, тросни икки қўллаб ушлади ва люлька бортидан чиқди.

Унинг қулоғига дарёнинг шағиллаган овози эшитилар, айниқса, юрагининг гупиллаб уриши аниқ сезилиб турарди. Бахтига трослар ораси айни мақсадга мос экан. Фақат қўли толиб чиқиб кетмаса бўлгани, жуда оз – тўрт метрча қолди! Сим тилиб кетган кафтлари қонаб, ловиллаб ачишаётган бўлса ҳам шошма, секин ҳаракат қил!

Мана, қирғоқ. Нурбек сакраб ерга тушди.

– Ўтдим! Ўтиб олдим! – хурсанд бўлганидан кичкириб юборди ва ерни хидлаб меҳр билан шивирлади: – Ер, ер! Энди истаган жойга бора оламан.

Нурбек бир сакраб оёққа турди ва катта-катта қадам ташлади. У осма кўприкка қараб олиш учун бир зум тўхтаб, жойида донг қотиб қолди, даҳшатли хаёлдан нафаси ичига тушиб кетди. Кошки ҳеч нарса юз бермаган бўлса, фақат люлька ўз ўрнидан силжиб, ёлғиз чўққайиб дарё устида тебраниб қолган бўлса.

– Бу қандай бўлди? – бўғиқ овоз билан шивирлади Нурбек ва ҳаяжон билан қоронғиликка тикилганча олға ташланди. – Бу нимаси, чиғирни синдириб кетяпманми? Улар мени ўлимдан сақлаб қолди, даволашди, мен бўлсам миннатдорчилик билдириш ўрнига зарар келтириб қочяпман!

Нурбек ерга ўтирди, қўллари билан бошини ушлаб кўзини юмди. У эртага нима бўлишини тасаввур қиларди.

...Эрталаб гидрологлар осма кўприкка келишади ва люльканинг дарё ўртасига бориб қолганлигини кўришади. Демак, кечаси кимдир ундан фойдалангану сўнг шу бўйича ташлаб кетиб қолган. Бироқ бу ким бўлиши мумкин? Ўзимизникиларнинг ҳаммаси шу ерда. Эҳ-ҳа, Нурбек қаерда?.. Тушунарли!.. Бўлмаса-чи, унинг йўли ҳам шу ёқдан... Лекин ҳар қандай шароитда ҳам ишни бир минут кечиктириш мумкин эмас! Улар қирғоқ чиғири ёрдами билан люлькани тортиб олишга ҳаракат қилиб кўрадилар. Лекин у ўрнидан кимирламайди, чунки силжитувчи трос синиб қолган барабанга маҳкам ўралган. Улар арқон кўприкнинг ишдан чиққанини кўриб қаттиқ хафа бўлишади. Буни ким қилди? Аблах, Нурбек!

– Мен ундан ҳеч қачон буни кутмаган эдим! – паст овоз билан дейди Ася лабини тишлаб.

– Ҳа уйинг қуйгур, зоти паст! Нима қилиб кўйдинг-а?–оғир хўрсиниб олади Асилбой.

– Мен ўлдираман бу дайди итни! – отилади Бектемир ердаги тошни олиб.

Хўп, кейин-чи, кейин нима бўлади? Ася ҳеч қачон ўз ишини тўхтатмайди. Бироқ у нима ҳам қила оларди?

Фақат биргина йўл бор. Асбоб топиш керак-да, тросдан яна люлькага қайтиб бориш керак. Лекин бу айтишга осон, шунча масофани трос бўйлаб босиб ўтиб бўлармиди, ахир у қирғоқдан то люлькага қадар ўттиз метрдан кам эмас, агар қўлинг бўшаб кетса борми, ўлиш ҳеч гапмас. Байдамтол шу заҳотиёқ оқизи тошларга олиб бориб уради, ҳа, уларнинг қайси бири бундай

хавфли ишга бориши мумкин? Ася! У ҳеч нарса олдида тўхтамайди, у ишнинг бир минут ҳам тўхтаб қолишига йўл қўймайди!..

– Йўқ, мен уни ҳалокатга итармайман! – Нурбек ўрнидан ирғиб туриб, осма кўприк томон зинғиллаб чошиб кетди. У ҳали чиғирни сошлаш учун қандай тадбир кўриб, қандай тузатиш кераклиги ҳақида аниқ бир тасаввурга келолмаган бўлса-да, бироқ бу ердан кетиб қолиш мумкин эмаслигини сезиб турарди.

Нурбек кўприк олдида югуриб борди, оғир нафас олди-да, пешонасини металл устунга босди. Унинг миясида фақат бир фикр ҳукмрон эди: «Нима қилмоқ керак? Чиғирни қандай тузатиш мумкин? Қандай? Бирор кимса на жавоб беради ва на акс-садо! Байдамтол, бағри тош дарё, ҳеч бўлмаса бир оғиз сўз айтсанг-чи? Йўқ, сен эшитмайсан, ёввойи ҳайқириғинг билан қулоқларинг битиб қолган!.. Нима қилай... Ахир мен инсонман-ку, менинг исмим – Инсон!.. Мен буни тузатишим, йўл топмоғим керак!»

– Топдим! – хитоб қилди Нурбек. – Топдим!..

Ҳа, Нурбек тадбир топган эди! У ҳозир трос орқали дарёнинг нариги томонига ўтади. У дарёнинг нариги томонида яшиқда асбоблар турганлигини кўрган эди. Ундан керакли асбобларни олиб, белига боғлаши ва яна шу трос бўйлаб, люлькага қайтиб келиши, люлькани таъмирлаб бўлгач, бу қирғоққа қайтиб келиши керак эди. У кўприкнинг ёнига бошқа яқинлашмайди, яхшиси, боши оққан томонга кетади, балки дарёнинг куйироғидан бирор саёз жой топилар... Эй, бу унча ўйлайдиган нарса ҳам эмас, ҳозир асосий масала у эмас, муҳими ҳозир – ўйланган фикрни амалга оширмоқ, бош масала – Асянинг улкан ишига ҳалал бермаслик!

– Ўз фикримдан қайтмайман! – деди Нурбек қатъий қилиб ва ишончсизлик билан қўшиб қўйди: – Бироқ билолмадим уддасидан чиқа олармикинман, бундай оғир ишни бажариш учун куч-қувватим етармикин?.. Бу ердан люлькагача олти-етти метр, бу йўлни босиб ўтганман, ҳозир яна у ердан ўтаман, бироқ люлькадан у қирғоқгача трос бўйлаб ўттиз метр юришим керак! Бу жуда узоқ йўл! Жуда узоқ! Хўш, нима бўпти, ҳаммасига тайёрман, Ася!

Нурбек устунга чиқиб юқориги тросни ушлади. Пастки тросни эса оёғи билан пайпаслаб топди. Ўнг оёғи билан биринчи қадамни ташлади, кураш бошланди.

У биринчи қадамни ташлаганда пастдаги қутуриб оқаётган дарёнинг даҳшатли шовқин-сурони унга бозор жойида дорбозларнинг ўйинида чалинадиган ноғора ва карнай-сурнайларнинг аралаш-қуралаш озозидек бўлиб туюлди.

Нурбек саёқ дорбозларни ёшлик кезларидаёқ кўрган эди. Улар қарийб терак бўйи баландликда арқон устида юришади. Уларга ҳар бир дақиқада ўлим таҳдид солаётгандай бўларди, аммо у довлорак киши эса кўкка сиғиниб: «Ё пирим, ё олло!..» деб илтижо қиларди.

«Опа! – кўрқиб кетган Нурбек ўшанда онасининг кўйлаги барига яшириниб.– Кетамиз, опа, бу ердан кетамиз!» деярдди ва у ҳатто юраги дов бермай томоша ҳам қилолмаган эди.

Энди бўлса, Нурбекнинг ўзи дорбоз. Нурбек ҳам дорбозчилар сингари ҳавода ўша дор арқонидан йўғон бўлмаган трос бўйлаб бормоқда.

Люлькага етиб борганда Нурбек мажолсизланиб ўзини бортга отди. Бир қисм йўл босиб ўтилди. Лекин шу кичкина ғалаба ҳам қанчалик қимматга тушди! Троснинг симидан тилиниб, юлқиланган кафтларидан қон оқар, ўпкаси кўкрагига сиғмас, худди пойгада чопавериб ҳансираб, кишнаб кетган отлар сингари қовурғалари бўртиб чиққан эди. Олдинда эса ҳали узоқ, бундан кўра юз баробар оғир ва уқубатли йўлни босиб ўтиш керак.

«Орқангга қайт, бахти қора, ҳали ҳам кеч эмас, ҳалок бўласан!» – деди ички бир овоз унга.

– Йўқ, мен охиригача аҳдимда тураман! – жавоб қайтарди овоз чиқариб Нурбек.

У ўрнидан турди, камзулининг астаринн йиртиб қўлини ўради. Яна кураш бошланди.

У биринчи қадамни босиши биланок чилдирманинг бака-банги, карнайнинг уввос тортиб жар солиши эшитилди.

Бироқ бу гал Нурбек аввалгига нисбатан тезроқ ҳолдан тоя бошлади. У қўрқанидан пастга қарай олмаса ҳам, тасодифан оёғининг остига кўз қирини ташлади. Дарёнинг кучли оқими тўхтагандек туюлди, униинг боши айланиб, кўзи тиниб кетди. Гўё ҳамма нарса – тоғлар ҳам, тун ҳам, дарё ҳам, ҳаммаси улкан сув гирдобиди гир айланиб, ундан узоклашар ва доира ҳосил қилиб яна унга яқинлашарди. Ҳар қанча бўлса-да, Нурбек ўзини тутиб олди. У бошини юқори кўтарди, лекин шамол уни юлиб кетаётгандек бўлди. Шамол тўсатдан унинг кўкрагидан олиб, чалқанча ағдариб ташлади. Оёғи тросдан сирғалиб чиқиб кетди. Лекин у юз машаққатлар билан оёғини яна тросга қўйиб олди. Елкасидан иссиқ тер оқиб туша бошлади. Нурбек бош айланиши қолар деган умидда кўзларини чирт юмиб олди, аммо, у яна кўзини очганда ҳеч нарса кўрмагандек, яна аввалгича ҳамма нарса гир айланиб, кўнгли айнай бошлади, ўзини йўқотаёзди. У ўзини ажойиботлар дунёсига келиб қолгандай ҳис қилди. Бу янги дунёда у ўз ҳаётини қайтадан бошлагандек эди.

Ҳаммаси, ўтган ва янги юзага келган нарсаларнинг барчаси унинг кўз олдида сузиб юрар ва турнақатор бўлиб тизилишиб ўтар эди. Аммо унинг ўзи тўхташи мумкин эмас, олға, фақат олға интилиши керак, акс ҳолда ҳалокат юз бериши мумкин, деган ягона фикр ҳукмронлик қиларди. Шунинг учун у одимлай бошлади, секин, имиллаб бўлса ҳам олға силжийверди.

Аччиқ тер унинг юзидан оғзига оқиб тушарди. Қўлига ўраган латталари аллақачон титилиб, кафтлари қавариб кетди, бармоқлари увуша бошлади, гавдаси эса ҳаддан ташқари оғирлашиб пастга торта бошлади. «Агар дарёга ўзимни отсам нима бўларкин? – ўйлади Нурбек. – Бари бир мен ўлган одамман, менга бари бир эмасми». Кўприк-чи? Уни ким тузатади? Демак, эртага Ася Байдамтолнинг бошига боролмайдими? Демак, унинг халқ учун қилган барча меҳнатлари барбод бўладими?»

Нурбек ўзини ўнглаб, яна бир-икки қадам олға босди.

«Ася! – хаёлан мурожаат қилди, у қизга. – Сенинг жаҳлинг чиқмасин, хафа бўлма, мен муносиб киши эмасман, жиноятчиман, иродасиз қочқинман, лекин сени севаман! Менга ишонгин, худо ҳақи, мен сени севаман! Ҳа! Ҳатто ўзимдан яшириб юрганимга ҳам иқрорман!..»

Нурбек дарёнинг ўртасига келгач, бошқа силжишга мажоли келмай қолди. Оёқ-қўлларининг мадори қуриб, хушдан озаёзган эди. Яна бунинг устига негадир пастки трос салқи бўлиб қолганди, У пона қоқиб маҳкамлаган эди-ку! Балки бу одамнинг оғирлиги билан бўшаб қолгандир. Нурбек оёғи тагидаги троснинг секин-аста пастга тушиб кетаётганини сезиб сесканиб кетди, кўкрагини тўлдириб нафас олган эди, бирдан йўтал тутиб қолди. Йўтал уни яна оғир аҳволга солиб қўйди. Нурбекнинг кўкраги ачишиб оғриётганидан нафас олиши ҳам оғирлашган эди. Қонга беланган қўлларидан куч кетиб, оёқ остидаги трос борган сари пасайиб кетмоқда эди. Нурбек сим устида тебраниб, у ёқдан-бу ёққа чайқаларди.

– Ажал! Ажал! – деб ғолиб келгандай Байдамтол шовуллаб оқарди, гўё ўз ўлжасини қутаётгандай эди. Нурбекнинг қўллари энди унга итоат қилмай қўйган эди. Тоқатсизланиб турган Байдамтол яна:

– Ажал! Ажал! – деб ғазаб билан ўшқирди.

– Сув! Бир қултум сув! – сўради Нурбек чанқоқдан тутоқиб.

«Бошингни эг, дарёдан олиб ич сувни! Сув кўп, сенинг чанқоғингни қондиришга етади, бош эг!» – кимдир маккорлик билан қулоғига шипшитгандек бўлди.

Нурбек охирги куч билан бармоқларини қисди. Шу пайт у қўлида соатининг чиқиллаб ишлаётганини эшитди. Бу ғайри табиий бўлиб кўринса ҳам, ҳақиқатда эшитилаётган эди. Дарёнинг қулоқни қар қилгудек гулдураган овозлари орасида бир меъёрда аниқ, жаранлаган «тик, тик, тик,» товуши ҳам равшан эшитилиб турарди. Ана шу ҳар бир секунд уриши билан бирга ҳаёт ҳам ўтаётган эди. Ҳаёт! Киши ҳаёти! Шу қисқа бир дақиқа ичида у ҳаётнинг нима эканлигини уқиб олди...

Зўр ирода куч билан у бошини бирдан кўтариб олди ва бутун дарага қараб тантанавор

қичқирди:

– Мен яшайман!

...Нурбек қирғоққа чиқиб олганидан сўнг, ўзини ерга ташлади ва қарийб бир соатга яқин жонсиз киши каби кимирламасдан чалқанчасига ётди. У изига қайтишда асбобларни олдим, йўқми, аммо асосий иш битди, Тортилиб қолган трос бўшади. Қирғоқда чиғириқ ёрдамида Нурбек люлькани жойига олиб келди. Тонгда у ишини тугатди.

Нурбек сув бўйига тушиб, этиги билан сув кечди ва фақат эндигина сув ичишга ўзини ҳақли деб билди.

У сувни катта-катта қултумлар билан секингина ичаркан, болаларча кулиб қўйди. Бугун у ҳаётида биринчи марта чинакам кураш ва ғалабанинг лаззатани тушунди. Бу сафар у фақат ўзи учун, ўз шухрати ва қахрамонлигини қуруқ намойиш қилиш учун эмас, балки катта орзулар учун, юксак мақсад йўлида хизмат қилаётган Ася учун жасорат кўрсатди.

– Ҳа, мен бахтлиман! – деди Нурбек. – Эрталаб Ася Байдамтол ўзанлари сари йўл олади. Йўл очик, кўприк тузатилган!..

Нурбек завқланганидан қумлик ҳўл қирғоқдан чошиб кетди. У уйга келиб, қўлига қалам олиб бир варақ қоғозга эгри-бугри қилиб ёзди:

«Ася, мен қаёқдан келган бўлсам, ўша ёққа кетяпман. Балки биз ҳеч қачон учрашмасмиз, лекин мен сени қандай гўзал бўлсанг шундайлигингча умрбод қалбимда сақлайман. Жаҳлинг чиқмасин, мендан кулма, Ася, сен мен учун... Хайр, омон бўл... Ўзингни эҳтиёт қил... Ҳа, сал бўлмаса унутаёзиман, мен Герценнинг китобини ўқиб улгуролмадим, кечир, мен уни ўзим билан бирга олиб кетяпман, ахир бу сенинг севимли китобинг, курашчан инсон ҳақидаги китобку... Менинг тасодифан сен билан бўлган учрашувим ҳаётимдаги энг қийин ва энг бахтли кунлар бўлиб қолади. Раҳмат сенга, Ася, барча яхшиликларинг учун... Сен менга кўп нарсаларни ўргатдинг... Сен мени Байдамтол устидан ғалаба қилишинг учун дунёда ҳаммадан кўпроқ тилак тиловчи дўстинг деб ҳисобла... Мен аминман, Ася, Байдамтол забт этилади!..»

IX

Асилбой эрталаб барвақт туриб, ҳовлини айланиб юрди, отини сувнинг бўйига етаклаб келди ва уни чўмилтирмоқчи бўлиб пақирлаб сув қуя бошлади. Тоғ ортидан қуёш кўтарилди. Асилбой қўлини пешонасига қўйиб қуёш томон астойдил тикилиб қолди. У юзларига сачраган ариқ сувидан сесканиб кетди ва қўлидаги пақирни тушириб юборди. Асилбой Асянинг деразаси ёнига югуриб борди ва кучининг борича уни тақиллатди.

– Ася, тур тезроқ, у кетди!

Ҳеч нарсани англай олмаган Ася ҳовлига югуриб чиқди:

– Нима гап, отажон?

– Қара-чи, қизим, у ёққа! – ғурур билан деди Асилбой узоқлашиб кетаётган кишини қўли билан кўрсатиб. Одам доvon томон кетаётган эди. – Бу Нурбек! – тушунтирди Асилбой.

– Нурбек! Нурбек! – Бор кучи билан қичқирди Ася. Афтидан, у югурмоқчи бўлди, лекин шу заҳотиёқ тўхтаб, сезинган, беихтиёр ва ҳаяжонланган тусда, худди ҳар галгидек эрталаб қоя тош олдига югуриб бориб, Байдамтолнинг гўзаллигига маҳлиё бўлиб тургандек, донг қотиб қолди. – Шундай бўлишини билган эдим! – шивирлади Ася.

Нурбек катта қоя орасига яширинди. Ася у билан фахрланар, айна чокда уни кўмсаб юрак-бағри ўртаниб ёнаётган эди. У кўз ёши қилмаслик учун юзини тескари буриб олди ва сўради:

– Ота, бу ердан совхозгача узоқми?

– Довондан нарида, анчагина йўл, лекин бахузур борса бўлади.

Асил Рашидов таржимаси